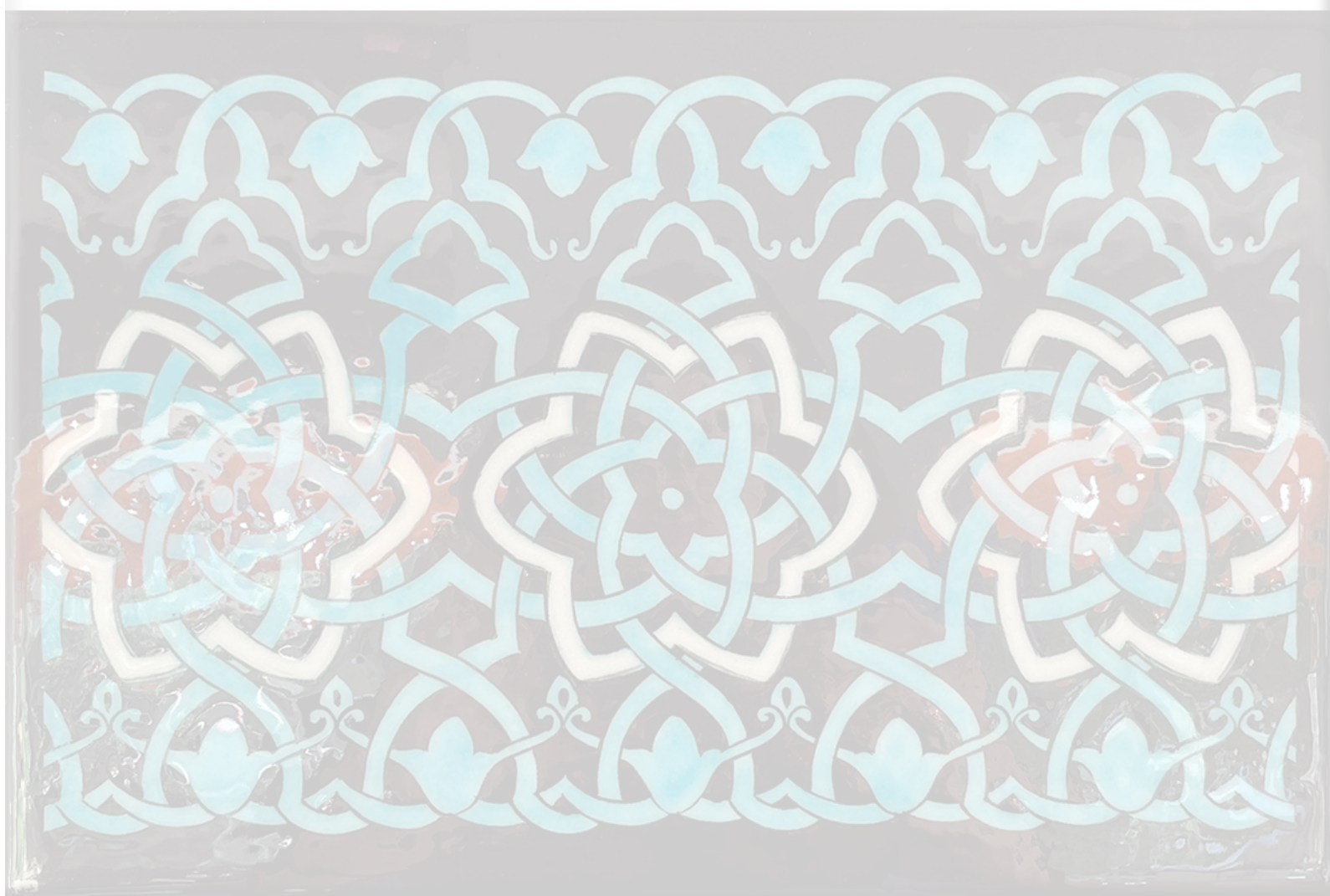
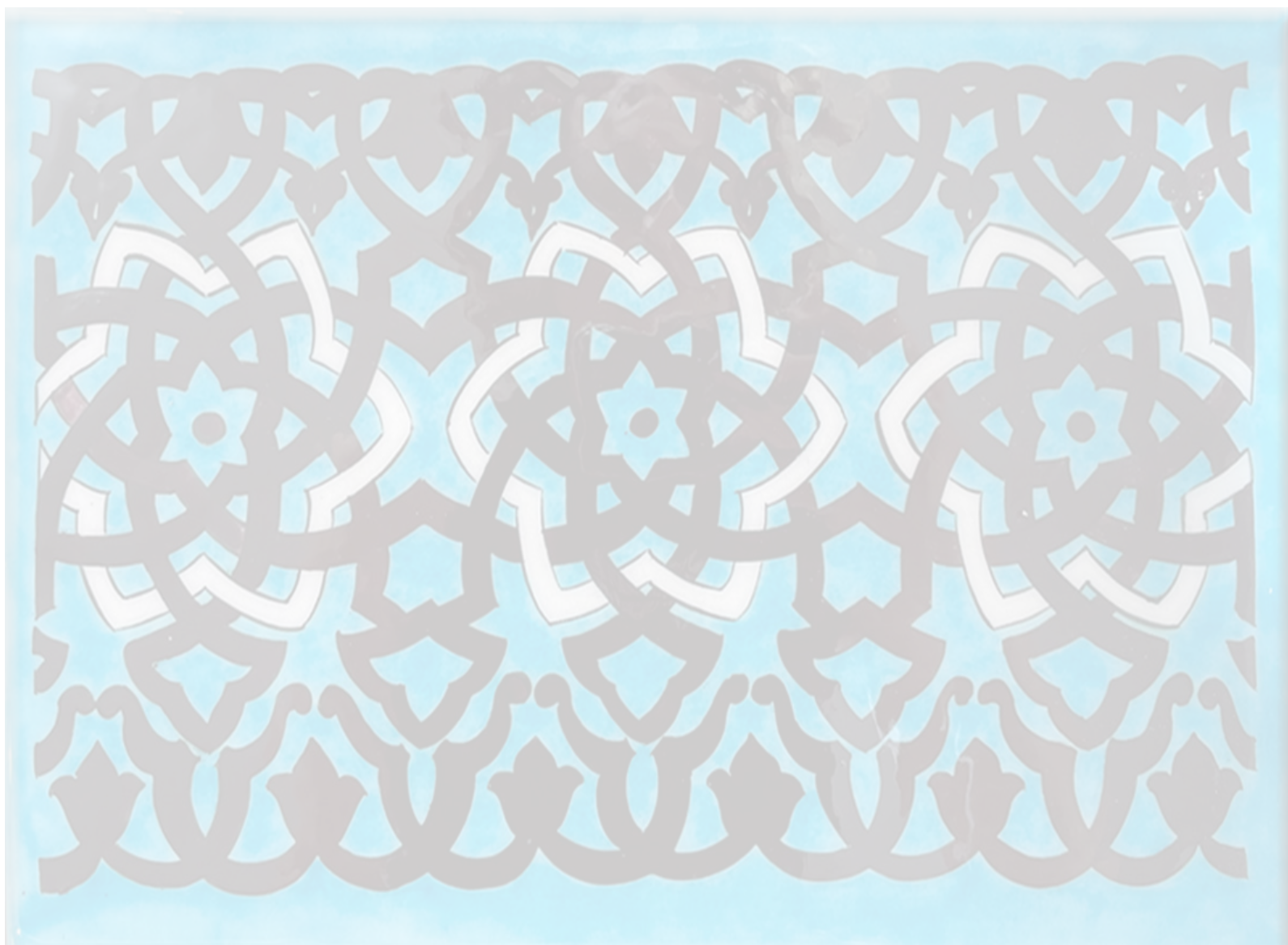

BAYBURT ÇİNİMAÇIN KALESİ

İznik Vakfı Çini Restorasyonu

© 2024 Bursa Uludağ Üniversitesi Yayınları ve
İznik Vakfı Yayınları

ISBN 978-625-8258-17-2

İstanbul | 2024

Editörler

Mustafa Şahin

Işıl Akbaygil

Grafik Tasarım

Hazal Çıtakoğlu

Kapak Tasarım

Akın Akbaygil - İmran Satış

Baskı

12.matbaa

Huzur Mahallesi, Ahmet Bayman Caddesi,

No:25, 34396 Sarıyer / İstanbul

Tel: +90 212 281 25 80

info@onikincimatbaa.com

Sertifika No: 46618

© Bütün yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek
yapılan alıntılar dışında izinsiz çoğaltılamaz.

BAYBURT ÇİNİMAÇIN KALESİ

İZNİK VAKFI ÇİNİ RESTORASYONU

Editörler

Mustafa Şahin - Işıl Akbaygil

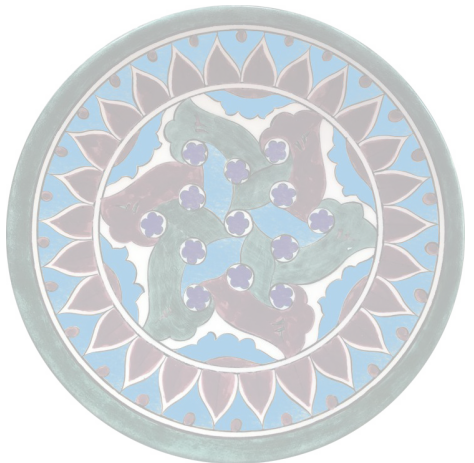
İSTANBUL 2024

İÇİNDEKİLER

5	İÇİNDEKİLER
7	ÖNSÖZ
9	BAYBURT KALESİ BAÇİNİLERİ VE İZNİK VAKFI
9	<i>Mimari Süsleme Unsuru Olarak Baçini</i>
12	<i>Bayburt Kalesi Baçinileri</i>
16	<i>Bayburt Kalesi İçin Üretilen İznik Çinileri</i>
23	<i>İznik Vakfı Çinileri</i>
29	<i>Sonuç</i>
31	BAYBURT KALESİ
31	<i>Tarihi Coğrafya</i>
32	<i>Yol Bağlantıları</i>
36	<i>Madenler</i>
36	<i>Bayburt Kalesinin Mimarisi</i>
41	<i>Dede Korkut'ta Bayburt Kalesi</i>
41	<i>Evliya Çelebi'nin Anlatımıyla Bayburt Kalesi</i>
41	<i>W. Hamilton'da Bayburt Kalesi</i>
42	<i>Bayburt Tarihi</i>
42	<i>Tarih Öncesi Çağlar</i>
46	<i>Yunan – Roma Dönemi</i>
47	<i>Bizans Dönemi</i>
47	<i>Türk Beylikleri Dönemi</i>
48	<i>Danışmendliler</i>
48	<i>Saltuklular</i>
49	<i>Anadolu Selçukluları</i>
49	<i>İlhanlılar</i>
49	<i>Çobanlılar</i>
50	<i>Eretnaoğulları</i>
51	<i>Kadı Burhâneddin Devleti</i>

	51 Akkoyunlular Dönemi
	52 Karakoyunlular
	53 Safevîler Hakimiyeti
	53 Osmanlılar
55	<i>Sur Duvarında Yer Alan Kitabeler</i>
59	<i>Kent Gelişimi Açısından Bayburt Kalesi</i>
60	<i>Kalede Yapılaşma</i>
60	Ebu'l Feth Camii
60	Çini Mescit / Sarı Burç Mescidi
60	Türbe
60	Sarnıç
61	Potern - Su Tünelleri
61	Sunak Çukurları
61	Bazilikal Kilise
61	Sonuç
63	BAYBURT KALESİ BAÇİNİLERİ ÜZERİNE
66	<i>Sonuç</i>
67	BAYBURT KALESİ SUR BAÇİNİLERİ YAPIM İŞİ
67	<i>Bayburt Kalesi Çinileri</i>
71	<i>Bayburt Kalesi Çini Yapım İşİ</i>
73	<i>I. Etap Çalışması</i>
74	<i>II. Etap Çalışması</i>
76	<i>Sonuç</i>
79	KAYNAKÇA
85	FOTOĞRAFLAR LİSTESİ
91	DİZİN

BAYBURT KALESİ

Mustafa Şahin*

Tarihi Coğrafya

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Bayburt adından; Bizans kaynakları *Payber* / *Bayberd* / *Baiberdan*, Ermeni kaynakları *Payberd* (Քաղաք), Marco Polo Seyahatnamesi *Paiburt* / *Baiburt*, Arap kaynakları *Bâbirt*; Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Mesud adına basılan sikkelerde *Baypirt*, Akkoyunlu tarihlerinden bahseden eserlerde *Papirt* şeklinde bahseder. Kelimenin son hecesi olan “*berdin*”in “yüksek kale” anlamına geldiği iddia edilse de ilk hecesinin ne anlama geldiği bilinmemektedir. Osmanlı dönemine ait kaynaklar kenti bugünkü söylenişine uygun olarak *Bayburt* şeklinde ifade ederler. 1930 reformlarıyla şehrin adı “*Bayburt*” olarak kabul edilmiştir.

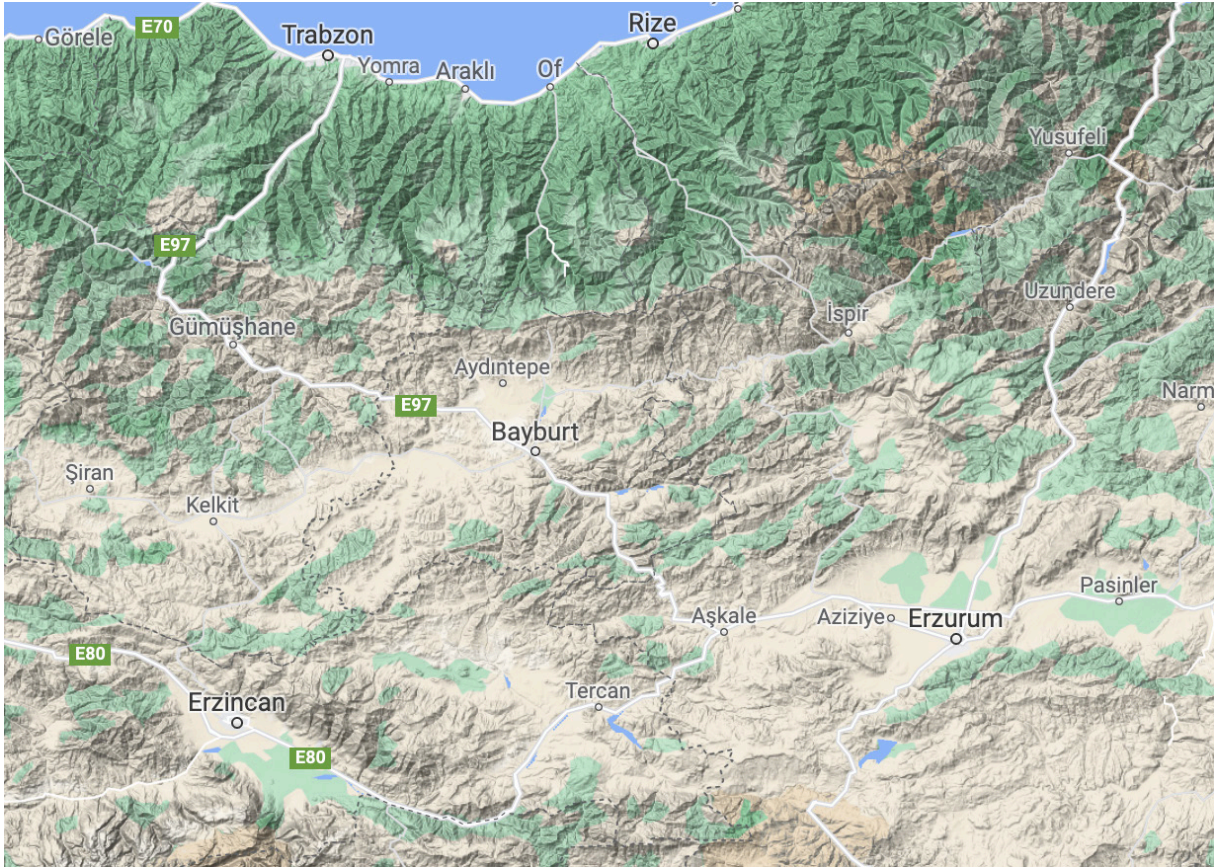
1927 yılına kadar Erzurum'a bağlı bir ilçe olan Bayburt, sonrasında Gümüşhane'ye bağlanmış 21.06.1989 tarihinde ise şehre dönüştürülerek şehrin merkez ilçesi olmuştur (Fotoğraf 41).

Fotoğraf 41: Bayburt ve Komşuları.

* Mustafa Şahin, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Görükle – Bursa. E-posta: mustafasahin@uludag.edu.tr

Yüz ölçümü ve nüfusu itibarıyla Türkiye'nin en küçük illerinden birisi olan Bayburt, Doğu Karadeniz sıradağlarının hemen güneyindeki Çoruh Vadisi'nde, deniz seviyesinden 1550 m yükseklikte yer alır (Tarkan 1974: 83). Kuzeyde Trabzon ve Rize, doğuda Erzurum, güneyde Erzincan ve batıda Gümüşhane illeri ile komşudur (Ünsal 2014: 89). Yeryüzü şekilleri bakımından genel olarak üç bölümden oluşmaktadır (Fotoğraf 42). İlki sahanın batı yarısını oluşturan Bayburt Ovası, ikincisi akarsuların yer aldığı vadiler ve üçüncüsü yörenin etrafını çevreleyen ve doğu yarısında yer tutan dağlık alanlardır (Özmenli 1996: 7 dipnot 34). Şehir merkezini dağ silsileleri kuşatmış durumdadır. Batıdan doğuya doğru uzanan sırayla Zülfe (2750 m), Kemer (2856 m), Soğanlı (2750 m), Haldizen (3000 m), Kırklar (3350 m) sıradağları Bayburt'u Karadeniz'den ayırmaktadır. Çavuşkiran (2850 m), Kop (2600 m), Çoşan (2963 m), Sarıhan (2400 m), Otlukbeli (2520 m) ve Pulur (2300 m) sıradağları ise şehri güneyden kuşatmaktadır. Mescit Dağları'ndan doğan Çoruh Nehri, şehir merkezinin ortasından geçerek İspir ve Yusufeli üzerinden Karadeniz'e döküldüğü Batum'a kadar uzanır. Bayburt, Çoruh Nehri'nin yukarı havzası olarak isimlendirilen bölümünde yer almaktadır (Özey 1994: 438). Kuzeyde ve güneyde uzanan yüksek sıradağlar, sadece Kop ve Vavuk Dağları'ndaki yüksek geçitlerden Trabzon-Erzurum transit yolunun geçmesine izin verir (Ünsal 2014: 89). Bayburt, konum olarak Doğu Karadeniz Bölümü'nde yer alsa da iklim özellikleri bakımından Doğu Anadolu Bölgesi ile benzerlik gösterir.

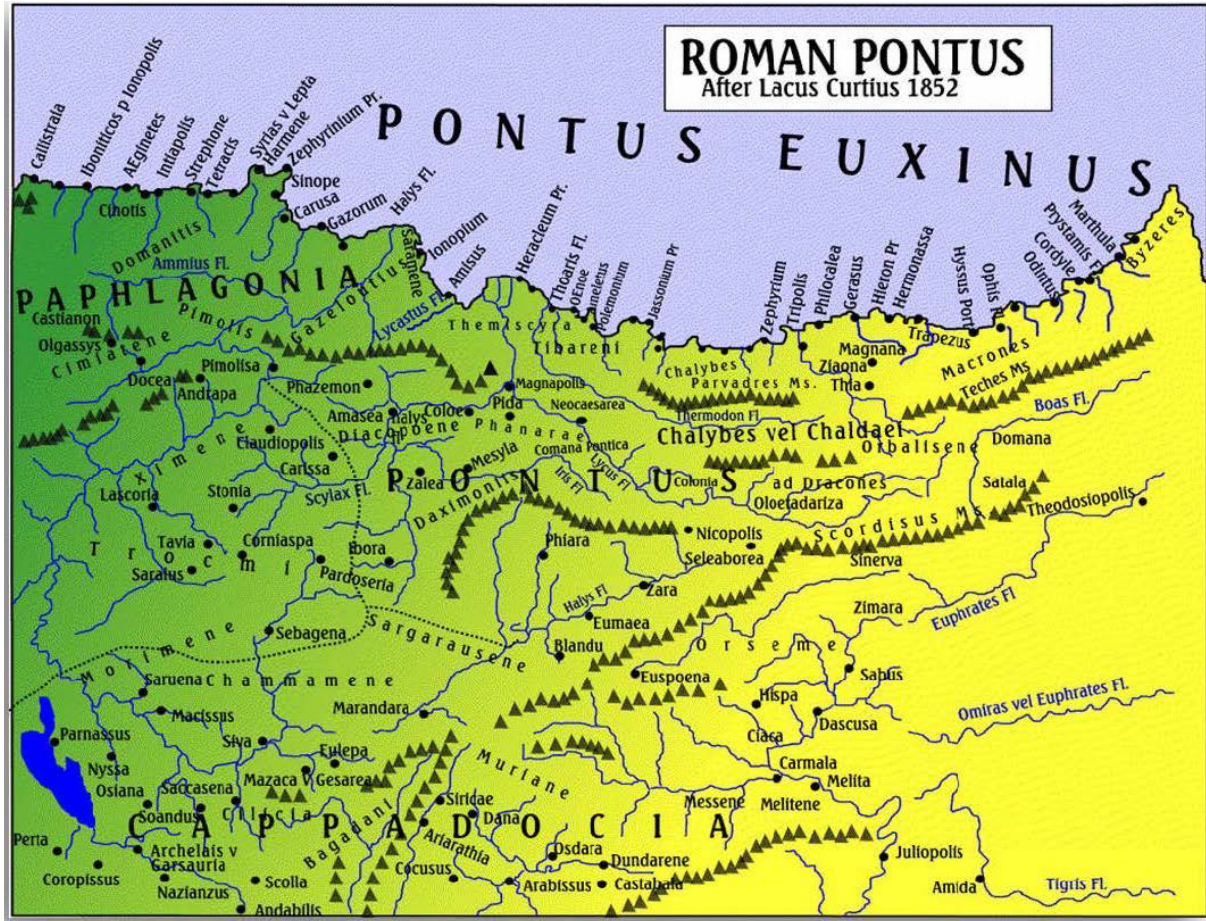

Fotoğraf 42: Bayburt'un Coğrafi Konumu.

Yol Bağlantıları

Bilindiği gibi nehirler veya genel tanımla su yolları ağı insan hayatı üzerinde önemli rol oynamıştır. Bundan dolayıdır ki, tarım alanları ve nüfus popülasyonu akarsular ve dolayısı ile onların meydana getirdiği geçitler ile yollar çevresinde yoğunlaşır. Bu bakımdan, Bayburt yakınlarından kaynaklarını alan Kelkit ve Çoruh ırmakları ve kolları yöre tarihi açısından büyük bir önem taşır. Akarsularla ilgili bilgilere antik kayıtlarda dahi rastlayabilmemiz olağandır.

Çoruh Vadisi'nde yer alan Bayburt, başlangıçta dar bir vadi ve Çoruh Nehri'ni kontrol eden sarp bir tepenin üzerinde bulunan kaleden ibarettir (Fotoğraf 43). Kent, Orta Asya'dan İran'a gelip Erzurum üzerinden Karadeniz sahillerine (Tozlu 1997: 33) veya batıya doğru Anadolu içlerine bağlayan yolu kontrol etmesi

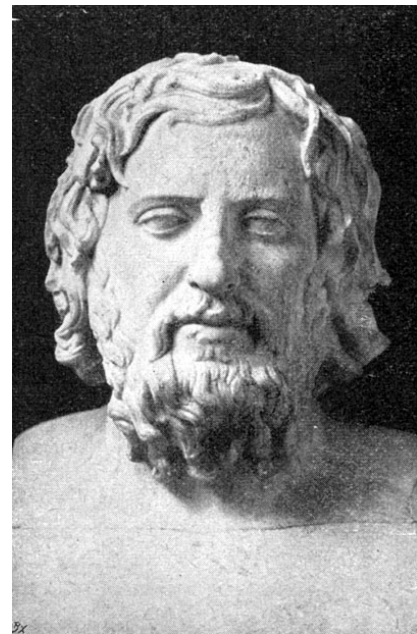

Fotoğraf 43: Roma Dönemi Pontos Bölgesi.

nedeniyle kuruluşundan başlayarak aralıksız yerleşime sahne olmuş olmalıdır. Bu yol ağı ticari olduğu kadar askeri olarak da kullanılmıştır (Özmenli 1996: 14 dipnot 73; Ünsal 2014: 89). İstanbul'dan deniz yolu ile gelen mallar Trabzon üzerinden Bayburt'a ulaşmakta, sonra Erzurum yolu ile Tebriz'e nakledilmektedir. Bayburt'un kervanların konaklama ve iâşe merkezi konumunda olması buradan çok sayıda seyyahın da geçmesine, dolayısı ile onlar tarafından tasvir edilmesine neden olmuştur (Konukçu 1994: 353).

Bu yol Erzurum'dan başlayıp Aşkale'den sonra kuzey-batıya yönelerek Kop Geçidi'ni aşıp Bayburt'a ulaşır. Bayburt'tan sonra, Vavuk Geçidi - Gümüşhane - Torul - Zigana Geçidi - Maçka Trabzon'dan Karadeniz'e varır (Özmenli 1996: 15). Kanis (Harşit) boyunca, arasına Güneydoğudan Kuzeybatıya uzanan Trabzon Dağları dışında kıvrılan ve kendiliğinden oluşmuş Aşağı Chriana, Kelkit ve Satala içerisinde tırmanan dağ yolları bulunmaktadır. Patikalar tepelerin son sırasına kadar yükselir ve Lykos (Kelkit)'un geniş vadisine ulaşır (Bryer - Winfeld 1985: 299). Bu yolu S. Yerasimos da detaylı bir şekilde tanımlamaktadır (Yerasimos 1991: 60). Coğrafyanın dağlık, ulaşımın sadece geçitlerden sağlanabilmesi Urartu krallarından I. Menua ve Arğişti'nin, Diauehi'nin kuzey kesimi olarak tanımlanan bu toprakları KUR.KA-Şie (Geçit Ülkeleri) olarak anmasına neden olmuş olmalıdır (Pehlivan 1994: 327 dipnot 3; Özmenli 1996: 15 dipnot 75).

MÖ 430-350 yılları arasında yaşayan Atinalı tarihçi ve yazar Xenophon, Pers tahtında hak iddia eden Kyros'un hizmetine girmiş ve paralı ordusu ile Babil yakınlarında yapılan savaşta askerleriyle yer almıştır (Fotoğraf 44). Savaşın sona Xeneophon ve askerleri ülkelerine geri dönebilmek amacıyla en yakın yoldan denize ulaşabilmek için

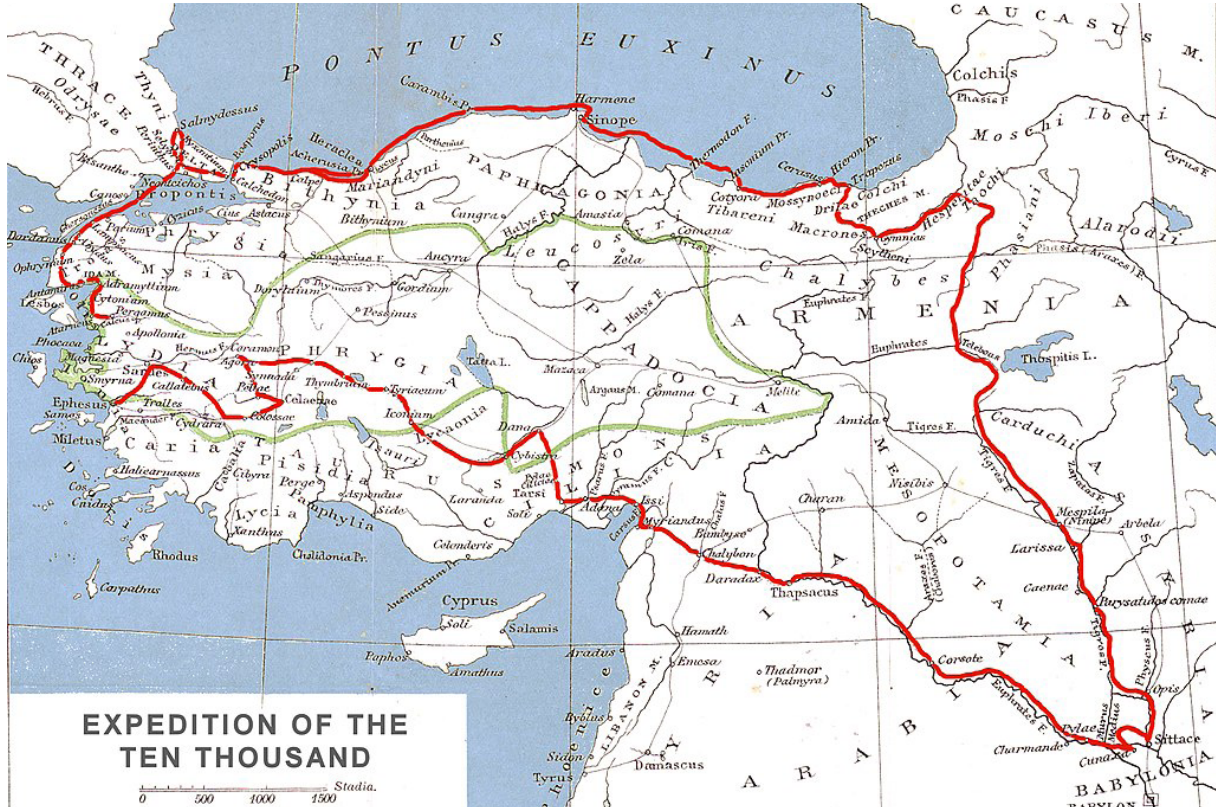
Fotoğraf 44: Xenophon.

Pontus Euxinus'a (Karadeniz) doğru zorlu bir yolculuğa çıkmışlardır. "On binlerin Dönüşü" olarak bilinen bu maceralı yolculukla ilgili detayları ünlü tarihçinin bu yolculuk esnasında tuttuğu kayıtlardan biliyoruz (Fotoğraf 45). Xenophon ülkesine döndüğünde bu gezi notlarını Anabasis adlı eserinde kaleme almıştır (Kuş 2016: 5vd.). Bu kitap, Doğu Karadeniz bölgesinde o dönem yaşayan otokton topluluklar hakkında da oldukça önemli bilgiler vermektedir.

Xsenophon ve beraberindekiler Bayburt üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşmış olmalıdırlar (Fotoğraf 46): "Oradan geçip, dört gün boyunca yirmi fersah ilerledikten sonra, geniş, varlıklı ve yoğun nüfuslu bir şehre ulaştılar. Gymnias isimli bu şehrin hükümdarı, Yunanlara bir rehber verip onların, kendilerinin düşman oldukları bir bölgeden geçirilmesini sağladı. Bu rehber Hellenlere, onları beş gün içerisinde denizi görebilecekleri bir yere götüreceğini söyledi ve ekledi: "Eğer sözümde durmazsam, hayatıma son vermekte özgürsünüz" (Xenophon, 181).

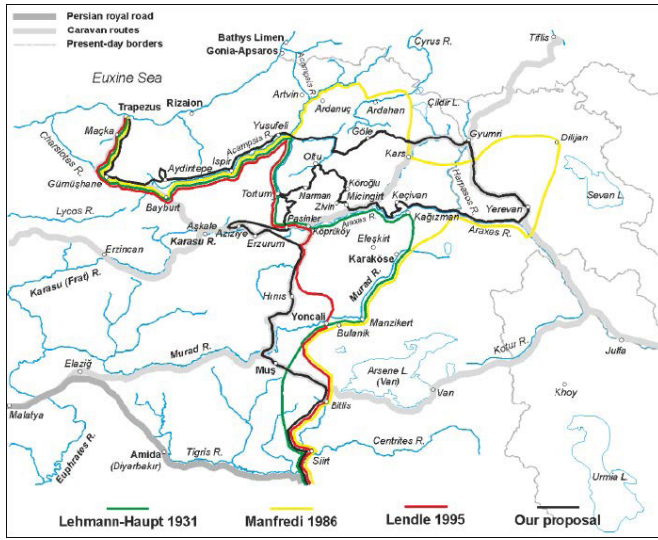

Fotoğraf 45: Anabasis Rotası.

Fotoğraf 46: Anabasis Rotası.

T. Mitford, Gymnias'ı Bayburt'a lokalize etmek istemektedir (Mitford 1998: 127). I. K. Paradeisopoulos ise Gymnias'ın Bayburt dolaylarına yerleştirilmesinin mümkün olmadığını düşünenlerdendir (Paradeisopoulos 2014: 254). Buna karşın W. J. Hamilton Bayburt-İspir dolaylarında (Hamilton 1842: 166), A. ve C. Sagona'lar Gümüşhane (Sagona - Sagona 2004: 68) civarında aranması gerektiğini ileri sürmektedirler. H. İlhan, W. F. Ainsworth gibi Gymnias'ın Erzurum civarına lokalize edilmesi kanaatindedir (Ainsworth 1842: 127-153; İlhan 2019: 34 vd.). Gymnias, Bayburt olsun veya olmasın, Xenophon ve arkadaşlarının Karadeniz'e ulaştıkları rota her halükârda Bayburt Kalesi'nden geçmektedir (Fotoğraf 47).

Fotoğraf 47: Xeneophon'un Olası Dönüş Rotaları.

C.F. Lehmann-Haupt, "... Onbinlerin geri dönüş için kullandıkları geçitlerden birini ben, Dumlu Dağı'nın güneydoğuya uzanan kesiminde gördüm. Bizim, Çoruh, Fırat ve Aras vadilerini bölen dağlar ve çevresindeki gözlemlerimiz, Xsenophon'un tetkikleri ile aynı sonuçları vermiş olmalıdır..." derken, Çoruh Vadisi'ni izleyerek Bayburt'a, oradan da Thekhes adı verdikleri dağa ulaşıp Karadeniz'i gören Helen askerlerinin doğal geçitleri kullandıklarını bir kez daha vurgulamaktadır (Lehmann-Haupt 1931: 730; Pehlivan 1994: 328 dipnot 6). Dolayısı ile Erzurum'u Bayburt üzerinden Trabzon'a bağlayan yolların Yunan ve Romalılar tarafından planlandığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır (Sandwith 1856: 24; Kuş 2016: 24).

Doğu Karadeniz sahil şeridi ile Doğu Anadolu arasında uzanan dağ silsilesi hakkında bilgi veren Strabon, Paryadroslar içerisinde iyi sulanmış ve ormanla kaplı yerler olmasına; birçok kesimlerin derin dereler, dik uçurumlardan meydana gelmesine bağlı olarak bölgede savunmasının son derece kolay olduğuna işaret etmektedir (Strabon, XII, 3, 28; Pehlivan 1994: 328 dipnot 5).

Tebriz'in İlhanlıların payitahtı ve İslam dünyasının en büyük merkezi haline gelmesi, Trabzon - Tebriz yolunun canlanmasına ve bu sebeple de yol üzerinde kalan Bayburt'un daha fazla gelişmesine imkân vermiştir. Bu devirde Moğollarla ticari ve siyasi münasebetlerde bulunan Avrupalıların bir kısmı İlhanlıların kontrolünde olan Trabzon - Erzurum yolunu tercih etmişlerdir (Konukçu 1994a: 376).

15. yüzyılın başlarında Timur'a elçi olarak giden Kastilya'lı Clavijo Trabzon'dan başlayıp Bayburt üzerinden giden yolu kullanarak İran'a gitmiş olmalıdır (Clavijo 2007). 15. yüzyılın sonlarına doğru Rus asıllı Athanese Nikitin Hindistan'a giderken bölgeden geçmiştir (Kuş 2016: 6). 1539 yılında Osmanlılara karşı ittifak yapmak amacıyla Venedik tarafından İran'a gönderilen Michel Membre de bu yolu kullananlardan olmalıdır (Yerasimos 1991: 58). 1571 yılında Osmanlılara karşı İran Şahı ile ittifak arayışları için gönderilen İtalyan asıllı seyyah Vincenzo degli Alessandri önce Samsun'a gelmiş, daha sonra karayolunu kullanarak Tebriz'e gitmiştir. Dönüş yolunda ise Erzurum üzerinden Trabzon'a ulaştığı bilinmektedir (Yerasimos 1991: 291-292). Alessandri her iki yolculuğunda da Bayburt'a uğramış olmalıdır. Henry Fanshawe Tozer 1870lerde Bayburt üzerinden Erzurum'dan Trabzon'a giden bir diğer seyyahıdır (Tozer 1881: 435-437).

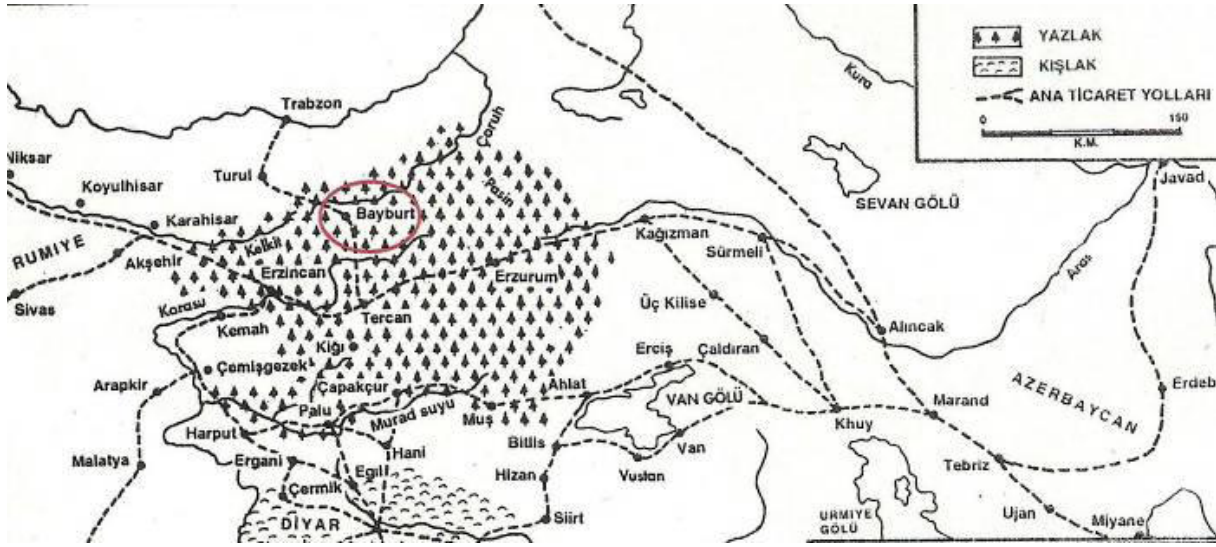
Frederick Walpole, 19. yüzyılın ikinci yarısında yapımına başlanan Trabzon-Erzurum yolunda yaptığı inceleme seyahatinde Bayburt'a da uğramıştır (Walpole 1851: 218 vd.). Gözlemlerinde yer alan ilginç detaylardan birisi 2000 kişinin yeterli olabileceği çalışmalarda 4000 işçiye yer verilmesidir. Alman mühendislerin yönettiği yolun yapımında genelde mülteciler ve yabancılar çalıştırılmıştır. Yolun Trabzon'dan itibaren 1 millik kısmı bitirilebilmiştir. Oldukça iyi inşa edilen yolun temelinde büyük kayaların ve üstünde küçük taşların bulunduğunu, kayaların arasının toprakla doldurulup, her iki tarafının destek mahiyetinde duvarla örüldüğünü bildirerek, yolun toplam maliyetinin yaklaşık üç yüz bin poundu bulacağını ifade etmektedir. Başlangıç kısmında kayaların patlatılması işinin oldukça zor olmasına rağmen yolun Bayburt'a kadar olan en zor kısmının bitirilmesi halinde geri kalan bölümünde, alanın kısmen daha düzlük olması nedeniyle herhangi bir sorun yaşanmayacağı kanaatindedir. Değerlendirmelerini, bu kadar para ile bir demiryolu inşa etmenin daha akılcı olacağı önerisi ile tamamlamaktadır (Kuş 2016: 20).

Trabzon - Erzurum yolunu inceleyenlerden birisi de Austen Henry Layard'dır. Layard, limanın olduğu yerden İran sınırına kadar yeni bir yol yapımına başladığını, fakat bu yolun Osmanlı topraklarında yapılan diğer işler gibi sarsaklanacağını ve bitirilemeyeceğine dair güçlü kanı taşıdığını ifade etmektedir (Layard 1853: 5). Ancak, İsmail Paşa'nın yoğun gayret ve faaliyetleri neticesinde yolun Bayburt'a kadar zor olan kısmı tamamlanmıştır (Kuş 2016: 20). Layard, Trabzon'a üç farklı yoldan ulaşılacağını, yazlık olan yolun en kısa yol olmasına rağmen yüksek dağlardan geçtiğini ve kar başladıktan sonra kapandığını, orta yolun ise

yazlık yola göre çok az avantajlı olduğunu ve nadiren aşağı yolu tercih eden tüccarlar tarafından kullanıldığını ve bu üç yolun denizle Erzurum'un tam ortasında bulunan Bayburt'ta birleştiğini belirtmektedir.

Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaşan ticaret yolu ile ilgili olarak A. Zachariadou şunları belirtmektedir: *"Pontus kıyılarından Bayburt ve Erzincan şehirlerine uzanan kervan yolunun güvenliği ve Pontus kıyıları boyunca uzanan -irili ufaklı- limanların kontrolünü sağlamak. Her iki düşünce de ticaretle bağlantılıdır. Trabzon; daima ticarî bir merkez, Asya'dan Karadeniz'e ulaşan kervan yolunun pazarı ve Güney Rusya'ya ve İstanbul'dan deniz yoluyla ulaşabilen liman olarak bilinir"* (Zachariadou 2007: 236; Adak 2015: 132 dipnot 456).

Bayburt, önemli ticaret yolu üzerinde bulunduğu gibi, askerî açıdan da stratejik nokta kimliğini her zaman korumuştur (Fotoğraf 48). Persler, Romalılar, Sasaniler ve Bizanslılar bölgede hakimiyet sürmüşler, özellikle doğuda yapılan savaşlarda Bayburt Kalesi ikmal merkezi olmuştur (Konukçu 1994: 353).

Fotoğraf 48: Trabzon-Tebiz Ticaret Yolu.

15. yüzyılda Uzun Hasan'ı ziyaret eden Venedik elçisi Barbaro, Trabzon ile Erzurum arasında en mühim beldenin Bayburt olduğunu, kalenin altında Çoruh Nehri kenarındaki şehirde 1500 hane bulunduğunu kaydetmektedir (Barbaro 1873: 84; Konukçu 1994a: 378 vd.; Arslan - Çöteli 2015: 189).

Sonuç olarak, Bayburt dolayısı ile Kalesi, Süveyş Kanalı'nın açılışına kadar Avrupa'yı Asya'ya bağlayan en önemli kara yolu bağlantılarının birisinin üzerinde yer almıştır (Konukçu 1994: 358). Bu stratejik konumu nedeniyle de hep göz önünde olmuştur.

Madenler

Bayburt ve çevresi madenler bakımından zengin olup, bu yönüyle tarih boyunca çekiciliğini korumuştur. Maden Kasabası'na ismini de veren bakır madeni kasabanın güneyindeki dağların yamaçlarında bulunmaktadır. Yaklaşık 30 sene önce üretimine son verilen maden ocağından bakırın yanında altın da çıkarıldığı bilinmektedir. Nitekim yörenin maden zenginliği bölgeyi ziyaret eden seyyahların notlarına da yansımıştır. Marco Polo'nun 1294 yılındaki notlarında Bayburt'taki gümüş madenlerinden bahsedilmektedir (Polo 2019: 70). Benzer şekilde 14. yüzyılın ikinci çeyreğinde yöreden geçen Al Umari de Bayburt'ta zengin gümüş madenlerinin olduğunu not etmiştir (El-Ömerî 2014: 145). Bu madenlerin lokalizasyonları hakkında fikir birliği olmasa da genel kanı bunların Gümüşhane ile Bayburt arasına olduğudur (Bryer - Winfield 1985: 3).

Bayburt Kalesi'nin Mimarisi

Zigana ve Kop dağlarından aşılıarak ulaşılan Bayburt Kalesi, aynı zamanda Karadeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan ticaret yolunun üzerindedir (Fotoğraf 49). Bu yolu izleyen her seyyahın mutlaka uğraması gereken kalenin, adı, önemi, ihtişamı ve günlük yaşayışıyla ilgili pek çok bilgi mevcuttur (Tozer 1881: 425; Beygu

1936: 240 vd.; Sevgen 1959: 71-73; Ballance 1960: 167 fig. 20; Artuk 1975: 229-230; Miroğlu 1975: 120; Turan 1979: 366; Sinclair 1989: 254; Ünsal 2006a: 161-164; Ünsal 2006b: 167-168). Ancak Bayburt Kalesi'nin Türk öncesi tarihi durumu henüz tam anlamıyla aydınlanmamıştır. Bir kısım araştırmacı ilk yapının Ermenilere ait olduğunu öne sürerken (Uluçam 1994: 415 dipnot 1), bazıları kalenin ilk olarak I. Justinianus tarafından tahkim edildiğini kabul etmektedirler (Uluçam 1994: 415 dipnot 2). Bu konuda daha derli toplu araştırmalardan birisine imza atan G. Akagün ise kaynaklarda geçen bir olayla bağlantı kurarak, kalenin 58 yılından önce kurulduğunu iddia etmektedir (Akagün 1980: 40; Uluçam 1994: 415 dipnot 3). Aslında üzerindeki ip uçlarına göre kale, en azından MÖ 8. yüzyılda Urartulular tarafından şekillendirilmiş olmalıdır (Uluçam 1994: 415 dipnot 4). Xsenophon'un Helen Ordusu'nun MÖ 401-400 yıllarında Harpasos (Çoruh) Nehri kıyısındaki Gymnias'a yakınlarında Bayburt Kalesi önünden geçtiğini belirtmesi, kalenin Urartu kökenli olabileceğine işaret etmektedir (Uluçam 1994: 415 dipnot 5).

Fotoğraf 49: Bayburt Kalesi.

Bayburt'un ilk kurulduğu yer olan Bayburt Kalesi, Çoruh Nehriyle çevrilen yarımada şeklinde ovaya hâkim sarp bir kayalık üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 50). Kalenin bulunduğu kayalık alan deniz seviyesinden 1610 m yükseklikten başlayıp, tepede 1666 metreye ulaşan iç kale ile son bulmaktadır (Arslan - Çöteli 2015: 190). Dikdörtgene yakın bir plana sahip kale, doğudan batıya uzanan ve her tarafı sarp, özellikle de nehre dik inen doğu ucunda, izole bir kaya kütlesi üzerine inşa edilmiştir (Tozer 1881: 423 vd.).

Fotoğraf 50: Bayburt Kalesi'nin Kurulu Olduğu Kayalık.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin günümüze kadar en sağlam korunan kalelerden olan Bayburt Kalesi'nin mevcut uzunluğu yaklaşık 3000 metredir (Fotoğraf 6). Kalenin en dar bölümü 500 m, en geniş kısmı ise 910 m olarak ölçülmüştür (Uluçam 1994: 420 vd. çizim 1). Kale tepenin konumuna uydurulduğundan, tam düzgün olmayan 6 kenarlı surlarla çevrilmiştir. Surlar, bazen ana kayaya bazen

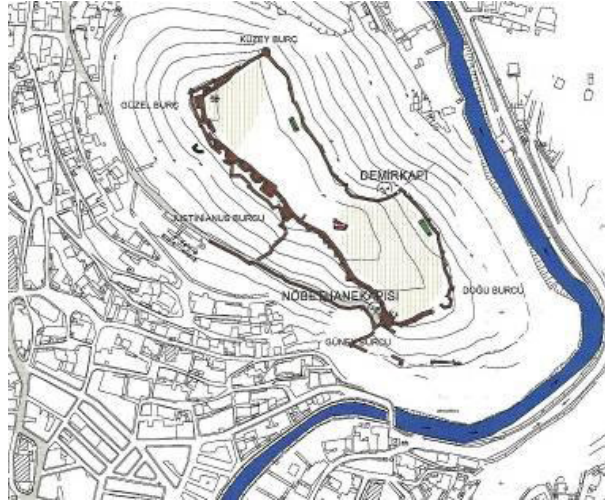
de toprak temel üzerine oturmuştur. Arazinin durumuna göre düz duvar, üçgen, kare ve yarım yuvarlak burçlarla desteklenen kalenin savunmada daha zayıf olan güney bölümünde ikili hatta üçlü dış surların izleri görülmektedir (Uluçam 1994: 421 fig. 1-2, 13-14; Ünsal 2014: 89). Kalenin üç ya da iki kat sur ile çevrili şehre bakan güney eteğinde dış kale olabilecek bir alt duvar bulunmaktadır (Tozer 1881: 423; Karakoyunlu 1990: 98).

Kale kayalıklar üzerinde ve yüksek bir mevkiye inşa edildiğinden müdafaa hendeğine ihtiyaç duyulmamıştır (Arslan - Çöteli 2015: 192). Bununla birlikte bir cephesinin Çoruh Nehri'ne dayandırılması kale etrafında doğal bir hendek görüntüsü ortaya çıkartmıştır (Fotoğraf 51).

Temelleri sağlam ana kayaya oturan surlar, genelde kaplama dolgu duvar tekniği ile inşa edilmiştir (Ünsal 2014: 89 fig. 2-3). Sur yüksekliği yer yer 30 metreye ulaşmaktadır (Sevgen 1959: 73). Yükseklikleri 12 - 13 metreyi bulan burçlardan özellikle köşelerde bulunanlar iki katlıdır (Arslan - Çöteli 2015: 192 vd.). Üst kat tonoz örtülü olup geniş kemerli açıklıklarıyla gözetleme ve seyir köşkü, alt kat ise muhafız ve komutanların dinlenme yeri olarak düzenlenmiştir (Uluçam 1994: 421; Arslan - Çöteli 2015: 193). Kale kitabelerine göre, burçlardan bazıları Tuğrul Şah ve Melik Sultan tarafından yaptırılmıştır (Fotoğraf 52). Burçlardan yalnızca ikisinin özel bir adı bulunmaktadır: Justinianus Burcu ve Güzel Burç. Diğer burçlar ise konumlarına göre kuzey, doğu, güney ve kuzeybatı burçlar olarak adlandırılmıştır (Arslan - Çöteli 2015: 193).

2,29 - 3 m kalınlığındaki duvarların dış yüzeylerinde sarı ve koyu kahve renkli kalker taş, iç kısımlarda harçla tutturulmuş moloz taş malzeme kullanılmıştır. Burçların üzerinde 1,60 m genişliğinde seğirdim yerleri ve 1,20 m boyunda mazgal dişleri bulunmaktadır (Fotoğraf 53). Seğirdim yerleri, iç surlarla dış surları bağlayan eğimli duvarlarda basamaklı merdivenler şeklindedir. Manzaraya hâkim noktalardaki iki katlı kare burç ve kulelerin çoğu sağlamdır. Kalenin burçları üçgen, dikdörtgen, yarım ve tamamlanmayan daire şeklinde, büyük çoğunluğu kendine özgü düzensiz tarzda yapılmış.

Tamamen biçimsiz şekilde yapılan bazı burçlar ise arazi şartlarına uyum sağlayamamaktadır. Tonoz örtülü üst bölümler geniş kemerli açıklıklarıyla gözetleme ve seyir köşkü olarak düzenlenmiştir. Çeşitli dönemlerde elden geçirilen kalenin kuzeydoğusunda özellikle sarp-uçurum bölgelerde yapı ve devir farklılıkları görülür.

Fotoğraf 51: Bayburt Kalesi.

Fotoğraf 52: Kale Surları ve Burçları.

Fotoğraf 53: Kale Surları.

Doğusundaki uçurum tarafında erken dönemlere ait duvar izleri olarak değerlendirilebilecek mimari yapıyı takip etmek mümkündür (Uslu 1980: 41 vd.; Uluçam 1994: 415). Bugün birkaç açıklıkla geçilebilen kaleye, kaynaklarda doğu ve batıdan “Nöbethane” ve “Demir Kapı” adlarını alan iki kapıyla girildiği rivayet edilmektedir (Uluçam 1994: 421 dipnot 17). Günümüzdeki kale kapısı uydurma olup, aslı iki katlı kare bir burçtan ibarettir.

Kalenin güneydoğusunda toplanan yerleşim alanlarının bugün ancak izleri belli olmaktadır. Kalenin mimarisi kadar süsleme düzeni de ilginçtir. Çok uzaklardan dikkati çekmek amacıyla, duvarlar üzerinde çanak biçiminde çiniler yerleştirilmiştir (Fotoğraf 54). Çoğu üçerli gruplar halinde, yuvarlak, kare ve eşkenar dörtgen biçimli çiniler, oyulmuş taşlara yerleştirilmiştir. “Çinimaçın” veya “baçini” adı verilen firuze, mor ve yeşil renkli bu çiniler günümüzde onarılan kadar ancak taşlardaki oyuklar ile ulaşabilmiştir (Uluçam 1994: 421 dipnot 18 fig. 17).

Fotoğraf 54: Bayburt Kalesi’nde Baçinilerin Korunan Yerlerinden Örnekler.

Kaledeki kitabelerin aynı zamanda süsleme amacıyla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Üsttekiler dikdörtgen, alttakiler kare şeklinde taş levhalardan oluşan 8 çift kitabe mevcuttur. Batı cephesi boyunca sıralanan köşklü kare burçlarla, Melik Hatun’a ait kitabenin bulunduğu “Güzel Burç”, geometrik geçme ve silmelerden oluşan basit süsleme şeritleri ile hareketlendirilmiştir (Fotoğraf 55). Kitabe arasında kabartma palmet ve Rumi motifleri yer almaktadır. N, T ve Z harfleri şeklindeki usta monogamlarıyla baklava biçiminde dizilmiş duvar örgü taşları ayrı bir güzellik arz eder (Uluçam 1994: 421 fig. 18). Surlar üzerine süsleme

Fotoğraf 55: Kale Surlarında Yazıt Örnekleri.

amacıyla rastgele yerleştirilmiş Ermeni Haçları taşıyan mezar taşları da bulunmaktadır.

Bayburt Kalesi'nin kendine özgü büyüklüğü, hâkimiyetini kabul ettiren yapısı ve ulaşılmazlık gibi özelliklerinden dolayı mimari standartlarla uyum içerisinde. Bütün bu göstergeler kale inşaatı sırasında gerçek bir mimarın kullanılmadığını, çalışmanın ustalar tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Kale duvarının taş işlemleri ve duvar örgülerine göre iki farklı işçiliğin olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum kale inşasında farklı ustaların çalıştığına (Ekşi - Çiğdem 2016: 169) veya farklı yapım evreleri olduğuna işaret etmektedir. Bayburt Kalesi istemeyerek de olsa daha çok taşralı yapısıyla ön plana çıkmaktadır (Ekşi - Çiğdem 2016: 141). A. Ş. Beygu, Selçuklu mimarisi örneği olan kale üzerine herhangi bir araştırmanın yapılmadığından ve yerli halk tarafından kale taşlarının yerlerinden sökülerek götürüldüğünden yakınmaktadır (Ekşi - Çiğdem 2016: 141).

Kale dışına inşa edilen Ulu Cami, Türk Devri'nde yerleşimin kaleden taşarak Çoruh Nehri kenarındaki düzlüğe doğru yayılmaya başladığına işaret etmektedir (Konukçu 1994a: 375). Bu konuda Moğol zorlaması ile Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru göçe zorlanan Türkler de belirleyici rol oynamış olmalıdır. Köseadağ Savaşı'ndan sonra başlayan süreçte, Türkiye Selçukluları'nın hâkimiyetinin zayıflaması ve Moğol idaresinin kurulması, Anadolu'nun siyasi yapısını alt üst etmekle birlikte Doğu Karadeniz bölgesine Türk yerleşimi konusunda aynı derecede olumsuz etki yapmamıştır. Moğol istilası sonucunda Asya'nın doğusundan Avrupa içlerine kadar olan geniş sahada konar-göçer olarak yaşayan ve tamamına yakını Türk olan topluluklar, son yurtları olan Anadolu'ya göçe zorlanmışlardır. Anadolu Türklüğünün lehine olan bu olay bölgenin Türkleşmesinde önemli bir faktör olmuştur. Türkmenler bir yandan Moğollara karşı, diğer yandan da Moğollara dayanarak iktidar olan Selçuklu idarecilerine karşı amansız bir savaş vermişlerse de kendileri için emniyetli buldukları, uç olarak adlandırılan bölgelere çekilmek zorunda kalmışlar, önceleri Selçuklu, sonraları İlhanlı Devleti'ne vergi vererek yarı müstakil halde yaşamışlardır. Bu göçler esnasında 13. yüzyılın sonlarına doğru 60.000 kişilik Türkmen topluluğunun Bayburt'a yerleştiği tahmin edilmektedir (Adak 2015: 102 vd.).

A. Uluçam, kalenin değişik bölgelerine serpiştirilmiş kitabelerin malzeme ve tekniği ile duvarlar arasında bir bütünlük olduğu düşüncesi ile kalenin Selçuklu Dönemi'nde yapıldığını öne sürmektedir (Uluçam 1994: 422-423). Ancak F. M. Ekşi ve S. Çiğdem'in de vurguladığı gibi savunmaya yönelik bir mimaride etnik bir köken aramak boşunadır. Buna rağmen, kaleyi renklendiren çinileri, günümüze ulaşamayan sivri kemerli köşkleri ve kitabe süsleme şeritlerindeki Rumi palmet motifleri kalede Selçuklu izlerine işaret etmektedir (Ekşi - Çiğdem 2016: 171 dipnot 27). Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferleri sırasında önemi daha da artan Bayburt Kalesi, 1541 yılında esaslı bir tamir görmüştür.

1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan birkaç sene sonra Bayburt'a gelerek eski eserler üzerinde araştırmalarda bulunan Fransız Akademisi Üyelerinden Chr. Texier, şehrin hemen üstünde yükselen kaledeki cami ile mahallenin Ruslar tarafından tahrip edildiğini tespit etmiştir. 1869 yılında Trabzon'dan Erzurum'a seyahat eden ve dönüşte de aynı yolu izleyen T. Deyrolle ise "*Ruslar, 1829'da Bayburt Kalesi'ni tahrip etmişler. Muhtemeldir ki, Erzurum'a giden yegâne yola hâkim bu noktayı Osmanlı hükümeti tahkim edecektir*" şeklinde not düşmüştür. Ancak iç kale olduğu için kendi kaderine terk edilen Bayburt Kalesi'nin sekiz on yıl sonra dahi aynı özelliği muhafaza ettiği görülmektedir. Kızılay'ın emrinde 1877-1878'de hem Plevne ve hem de Erzurum'da hizmet gören Dr. C. S. Ryan konuyla ilgili şunları yazmaktadır: "*Bayburt 1829 da Ruslar tarafından işgal olunmuştu. İnsan, Bayburt kasabesindeki muhteşem harabelere Rus toplarının mermileri tarafından bırakılmış izlere bakınca, bütün bu felaketlerin uzak ve yakın sebeplerini düşünmemek mümkün olmuyordu*" (Konukçu 1994: 358).

Birinci Dünya Savaşı esnasında kale herhangi bir zarar görmemiştir. Anıtları Koruma Arkeoloji Komisyonu'nda görevlendirildikten sonra bu savaşta yer alarak 1916'da Bayburt'u ziyaret eden F. M. Morozov'un söylediklerine bakılırsa kalede herhangi bir tahribat yoktur ve askeri birlikler buraya dokunmamıştır (Ekşi - Çiğdem 2016: 144).

Sonuç olarak, Orta Çağ'dan kaldığı iddia edilen Bayburt Kalesi, Selçuklu yönetiminin yerel idare merkezi olarak kurulmuş olup önceleri olduğu gibi sonraları da Trabzon – Erzurum – Van hattından Tebriz'e, buradan da doğunun ve güneyin daha uzak noktalarına giden tarihi ticaret yolu üzerinde dinlenme merkezlerinden birisi olarak hizmet vermiştir (Ekşi - Çiğdem 2016: 139). Bayburt Kalesi, Anadolu'daki Selçuklu kaleleri içerisinde Sinop ve Diyarbakır kaleleri gibi kitabeleri ile ayrı bir yere sahiptir. Sarp bir kaya üzerinde

konumlandırılması, surlarının yükseklikleri, giriş kapıları ve su yolları bakımından Bitlis (Tozer 1881: 425) ve Divriği kalelerine (Uluçam 1994: 423) benzetilmektedir. Kitabeleri, burçları ve yeniden yerlerine yerleştirilen baçinileri ile bulunduğu topografyayı taçlandıran eşsiz bir örnektir (Arslan - Çöteli 2015: 193).

Dede Korkut'ta Bayburt Kalesi

Bayburt Kalesi, Dede Korkut Hikâyelerine konu olmuştur. Akkoyunlu ve Karakoyunlu devrine verilen bir hikâyeye göre, Bayburt bir Hristiyan beyi olduğunu tahmin edilen Paraşar'a aittir. Bunun askeri, bir fırsatta Oğuz Beylerinden Bey-Börek'i, 39 arkadaşı ile birlikte esir edip 16 yıl burada hapsedmiş, nihayet Tekfur'un Bey-Börek'e âşık olan kızının onu kaçırdığı ve Bey-Börek'in oğuz ilinden getirdiği asker ile kaleyi zapt edip arkadaşlarını da kurtarmıştır. Dede Korkut hikayeleri arasındaki hikâye ile büyük farklar göstermeyen "Bamsı Beyrek veya Bey-Böbrek" hikayesi, Bayburt halkı arasında bugün bile keyifle dinlenilmektedir. Hatta bu zatın mezarının Bayburt civarındaki Duduzar Köyü'nde bulunduğu inanılmaktadır (Konukçu 1994a: 379 vd.; Üçüncü 2015, 15 vd.).

Çoruh Nehri kenarında, Karadeniz'i Orta Asya'ya bağlayan tarihi İpek Yolu üzerinde kurulan ve kadim tarihi ile Türk halk kültürünün önemli temsil alanlarından birisi olan Bayburt Yöresi, öncü Oğuz Boyları'nın yerleşim alanları arasında yer almaktadır (Üçüncü 2015: 3). Dede Korkut'a atfedilen Anadolu'daki tek türbe Bayburt'un güneydoğusunda Merkeze 39 km. uzaklıktaki Masat Köyü'nün hemen çıkışında yer almaktadır (Üçüncü 2015: 145). Bayburt Kalesi'nin Dede Korkut hikayelerine konu olması bu rivayetten kaynaklanmalıdır.

Evliya Çelebi'nin Anlatımıyla Bayburt Kalesi

"(---) tarihinde Akçakoyunlu padişahları ki, Osmanogullarının yüce atalarıdır, ne zaman ki, Mahan ülkesinden Danişmendogulları ile Anadolu'ya geldiklerinde bu memlekete ilk defa ayak basıp bu yerde konaklayıp vatan edinirler. Ve yaylaya çıkıp konup göçerken bu mahalde büyük bir hazine ve Gümüşhane madenini bulup bay (zengin) olduklarından bu yere "Bay-yurd"dan bozma Bayburd derler. Hala meşhur galat kullanılır. Erzurum toprağında Uzun Hasan Şah hükmünde iken (---) tarihinde Fatih Mehmed Han fethidir, Mahmud Paşa eliyle.

Hala Süleyman Han yazımı üzere Erzurum vezirinin hass-ı hümayundan ifraz olunan subaşılığıdır. Ve yüz elli akçe kazadır. Kazası altında toplam (---) adet şenlikli köyler vardır. Kadısına senelik altı kese [327b] geliri olur. Kale dizdarı, (---) adet neferatları, müftüsü, nakibüleşrafi, ayan u eşrafi, sipah kethüdayeri ve yeniçeri serdari vardır.

Bir yalçın yüksek tepe üzerinde beşgen şekilli, sağlam, taş yapı, güzel, yüksek bir iç hisarı vardır. Duvarlarının boyu 40 meliki ziradır. Yalçın kaya üzere olduğundan beş tarafında da hendeği yoktur. İç hisarın içinde toplam üç yüz hane eski yapı evleri vardır. Lakin çarşı pazar, han ve hamam yoktur. Ve iki kapısı vardır. Biri doğu tarafına, bahçeler tarafına, açılır üç kat yeni sağlam demir kapılardır, diğeri de batı tarafına bakar, Nöbethane kapısıdır. Buradan aşağı şehre inilir.

Bu kalede (---) adet sağlam burçlar vardır. Toplam (---) beden dişleridir ve firdolayı çevresi (---) adımdır. Nöbethane kapısından aşağı şehrin tamamı binden fazla toprak örtülü hanelerdir.

Bu şehir içinde toplam 19 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi var, ama Yahudi ve Çingene taifeleri yoktur. Lakin deniz kıyısı üç menzil yakın olduğundan Rum keferesi çoktur. Vilayet halkının çoğu Kürtler ve Türkmenlerdir. Ama Fatih feth ettikten sonra Tire şehrinden üç bin adam bu şehre sürülüp yerleştirilmişlerdir ki, genellikle bu şehir halkının çoğu Tirelilerden doğup çoğalmışlardır. Hala gayet ehl-i sünnet ve 'l-cemaat musalli adamları var." (Evliya Çelebi, 400-401).

W. Hamilton'da Bayburt Kalesi

"Çoruh Nehri'ni geçtikten sonra kaleye tırmandım. İç ve dış duvar arasında büyük bir boşluk vardır. Dış duvar diğerlerine göre daha aşağı inmektedir. Güneybatıya bakan ana kapının bir yanında Türkçe ve Arapça kitabeler, diğer yanında oldukça kaba işlenmiş büyük bir aslan kabartması bulunmaktadır (Fotoğraf 56). Güney uca yakın şekilde kemerli bir yapının kalıntıları dikkat çekmektedir. Kalenin kesme taş işçiliğindeki düzenine hayran kaldım. Batı duvarı boyunca uzanan ya kare, dairesel ya da üçgen formunda eşit derecede iyi inşa edilmişti sayısız kule bulunmaktadır.

Tepenin zirvesine yakın bir yerde, Ermeni rehberimin Rum olduğunu söylediği, çok kaba yapılı, yapının diğer bölümlerinden farklı, doğu ucunda yarım daire biçimli bir nişe sahip, ahşap çatısı görünen bir kilisenin kalıntıları vardır. Üst duvarın dışına çok sayıda Türkçe ve Arapça yazıt yerleştirilmiştir ve bazı taşlar elmas bazıları ise üç daire şeklinde oyulmuştur.

Kalenin kuzeybatı açısı en ayrıntılı şekilde işlenmiş ve tamamlanmıştır; duvarın köşeleri üste doğru içe eğimlidir. Duvar düzgün bir kornişle tamamlanmıştır; hemen altında yerden yaklaşık on dört fit yükseklikte düzgün bir hat üzerinde oldukça zarif işlenmiş büyük Arapça harflerden oluşan bir yazıt bulunmaktadır.” (Hamilton 1842: 231 – 232).

Fotoğraf 56: Bayburt Kalesi’nde Üç Daire Şeklinde Oyulan Taşlar.

Bayburt Tarihi

Tarih Öncesi Çağlar

Bayburt Kalesi’nin ilk kuruluş tarihi hakkında pek fazla bilgi bulunmasa da doğal yol şebekesi üzerinde olması ve stratejik konuma nedeniyle Kuzeydoğu Anadolu’nun iskân tarihiyle yaşıt olmalıdır.

Yapılan bilimsel alışmalar henüz çok yetersiz olsa da Bayburt ve çevresi tarihinin Paleolitik Dönem’e kadar uzandığı bilinmektedir (Çiğdem vd. 2017: 162). Bayburt il merkezinin yaklaşık 2,5 km kuzeydoğusunda bulunan Killiğın Mağarası’nın girişinde bazalttan mikrolit aletlerle, yaklaşık 13 km güneydoğusunda Gez Alanı Vadi’nin batı yamaçlarında çoğunlukla bazalt veya obsidyenden yapılmış el baltası, kazıyıcı ve üçgen uçlar gibi yonga aletlere rastlamıştır (Gündüzalp 1981: 49-54; İlhan 2019, 12 fig. 1.1). Killiğın Mağarası mikrolit aletleri Epipaleolitik Çağ’a tarihlenmektedir (Harmankaya - Tanındı 1997: 12). Bayburt ve çevresinde günümüz iklim koşullarına göre çok daha olumsuz şartların varlığı, bu yörenin Paleolitik Çağ insanı için fazla uygun olmadığını düşündürmektedir (İlhan 2019: 13).

Neolitik Çağ’a dair A. Sagona’nın Gündülak Tepe’de tespit ettiğı bir seramik parçası (Sagona - Sagona 2004: 7) dışında elle tutulur herhangi bir verinin bulunmaması, Bayburt’ta bu çağı karanlıkta bırakmaktadır (İlhan 2019: 14).

Bayburt ve çevresinde prehistorik dönemlere ait en erken ve somut veriler Geç Kalkolitik Çağ’da ortaya çıkmaktadır (Çiğdem vd. 2017: 165). Bu yöndeki ilk çalışmaları 1940lı yıllarda İ. K. Kökten tarafından, Sünür (Çayır Yolu), Pulur (Gökçedere), Hindi (Söğütlü) ve Siptoros (Oruçbeyli) yakınlarındaki höyüklerde

gerçekleştirilmiş, sondaj ve yüzey araştırmalarında tespit edilen monokrom (tek renkli), siyah ve kahverenginin tonlarından oluşan seramik parçalarını, “Bakır Çağı Seramiği” olarak tanımlanmıştır (Kökten 1945: 482; Pehlivan 1994: 328 dipnot 8). Sagona ve sonrasında Çiğdem ve ekibi tarafından Bayburt ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, Geç Kalkolitik Çağ’a ait ipuçlarını sayı olarak artırmışlardır (İlhan 2019: 16).

İlk olarak İ. K. Kökten ve M. Pehlivan tarafından tanıtılan seramikler “Karaz Seramiği”, onunla ilgili kültür de “Karaz Kültürü” olarak adlandırmıştır (Pehlivan 1994: 328). Bayburt, MÖ IV. bin sonlarından itibaren coğrafi tanımla Karaz, etnik tanımla Hurri Kültür bölgesi içerisinde kalmaktadır (Pehlivan 1994: 327). Ancak C. Burney ve D. M. Lang, coğrafi terimlerin hiçbirinin tam anlamıyla bu kültürü tanımlayamayacağını vurgulayarak, “Erken Trans-Kafkasya Kültürü” tanımlamasını önermişlerdir (Burney – Lang 2001: 44). C. Marro ise, 4. binyıl Kura-Aras kültürü ile asıl gelişim gösterdiği 3. binyıl kültürü arasında açık bir bağlantı olduğundan yola çıkarak, MÖ 3500-3000 aralığının Trans-Kafkasya’nın Geç Kalkolitiği değil, Erken Tunç Çağı olduğunu ileri sürmektedir (Marro 2008: 10). Kültürün 3. binyılda yayılım alanını genişlettiğinin ve bölgede yoğunlaştığının kanıtları Bayburt Ovası’ndan elde edilmiştir (İlhan 2019: 18). Bayburt Kalesi’nde A. Sagona tarafından yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilen İlk Tunç Çağı seramikleri kaledeki iskanın bölgenin tarihi ile uyum gösterdiğini ortaya koymuştur (Sagona 1990: 426).

Orta Tunç Çağı’nda Bayburt ve çevresinin durumu hakkında kesin ve doyurucu bilgiler bulunmadığından, genel olarak Erken Tunç Çağı yerleşimlerinin devam ettiğini düşünmek doğru olacaktır. Başka bir ifadeyle, Erken Tunç ve Orta Tunç Çağları arasında önemli ölçüde sürekliliğin bulunduğu ileri sürülebilir (Sagona – Sagona 2004: 8-9).

Hitit kayıtlarında MÖ erken 14. yüzyıldan başlayarak Hayaşa ve çoğu kez onunla birlikte adı geçen Azzi Krallığı’nın çekirdek topraklarının bir bölümünü oluşturmuştur (Fotoğraf 57). Takip eden yüzyıllarda Asurluların Daya(e)ni, Urartuluların Diau(e)hi olarak isimlendirdikleri beylik ya da küçük bir krallığın kuzey kesimini teşkil ettiği düşünülmektedir (Pehlivan 1994: 327).

Fotoğraf 57: MÖ II. Binyılda Anadolu’nun Politik Yapısı.

Bayburt Yöresi, Hititler'in egemenliği döneminde, Rize'den Giresun'a kadar uzanan sahil şeridinin iç kesimi ile Erzurum-Erzincan arasında kalan toprakları; bir başka ifade ile Çoruh-Kelkit ve Karasu'nun sınırladığı bölgede Hayaşa-Azzi Krallığı'nın sınırlarını oluşturmaktadır (Pehlivan 1994: 329 dipnot 23).

Orta Tunç Çağı'nın sonlarına doğru Hitit ülkesi ile Kuzeydoğu Anadolu topraklarında kurulduğu düşünülen Azzi-Hayaşa ülkesi arasında çok yakın ilişkiler bulunmaktadır. Örneğin Hitit devlet arşivine bulunan bir çivi yazılı tablette Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın, Azzi-Hayaşa Kralı Huqqana ile bir saldırmazlık ve karşılıklı koruma anlaşması yaptığından, ayrıca kızını Hayaşa Kralına eş olarak verdiğinden bahsedilmektedir (Gavaz 2008: 26; İlhan 2019: 19).

Fırat Vadisi üzerinden Kemah'a ve buradan Erzincan, Tercan ve Erzurum ovalarına ulaşan topraklar, hatta muhtemelen Aras Vadisi dahi Hayaşa Ülkesi'nin kontrolü altındadır. Bu aynı zamanda İran ve Trans Kafkasya'ya ulaşan doğu-batı ticaret yolunun ve ayrıca Ermenistan topraklarındaki kalay cevherlerinin de kontrolü demektir (Mellaart 1968: 201; İlhan 2019: 20).

Başlangıçta Hititlere komşu bir devlet olarak varlığını devam ettiren Hayaşa Krallığı, Hitit Kralı II. Murşili'nin, güneyde Mezopotamya ile Anadolu arasında tampon bölge oluşturan Hurri-Mitanni Krallığı'nın Assur'un eline geçmesi üzerine kuzeyde ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamış, bunun üzerine Murşili MÖ 1333/2 yıllarına denk düşen saltanatının on birinci yılında Hayaşa Krallığını ortadan kaldırmıştır (Pehlivan 1994: 331 vd. dipnot 49-50).

Bayburt ve çevresinde diğer dönemlerinde olduğu gibi Tunç Çağı'nın bitişi ve Demir Çağı'nın başlangıcını kesin olarak ayırt edebilmek mümkün değildir (Çiğdem 2008: 24). Ancak Sagona, Geç Tunç Çağı'na göre Demir Çağı'nda Bayburt ve çevresindeki yerleşim sayısının 7 kattan daha fazla artarak 83'e ulaştığını ve bu yerleşimlerin büyük çoğunluğunun düz yerleşim, az bir kısmının ise höyük yerleşimi olduğunu vurgulamaktadır (Sagona – Sagona 2004: 9) Yörede höyük ve düz yerleşimlerin dışında, bu dönemde ilk kez savunmaya elverişli yüksek tepeler de bir koruma duvarıyla çevrilerek iskân edilmiştir (Sagona – Sagona 2004: 9). Böylece bölgede yaşayan halk feodal beylikler halinde varlıklarını devam ettirmeye başlamışlardır. Asurların I. Salmanassar'dan (MÖ 1247-145) başlayarak bölgenin zengin doğal kaynaklarını ele geçirmek için Doğu Anadolu'da dağınık halde yaşayan feodal beyliklere sistemli seferler düzenlemeye başlaması bölgede kale yerleşimlere işaret etmesi açısından önemlidir (örneğin bk. Pehlivan 1994: 332 dipnot 55). Bu feodal beyliklerden birisi de konumu nedeniyle Bayburt Kalesi olmalıdır. Ancak yörenin Demir Çağı kale mimarisinin henüz tanımlanamadığı unutulmamalıdır (İlhan 2019: 21).

Hititler, MÖ 13. yüzyıl sonlarında beklenmedik bir şekilde yıkılmış ve Hitit yazılı kaynakları büyük ölçüde sessizliğe gömülmüştür. Bu yüzden Kuzeydoğu Anadolu ile ilgili bilgiler de bu dönemde sekteye uğramıştır. Aynı tarihlerde Azzi-Hayaşa Krallığı'nın da ortadan kalktığı düşünülmektedir (Yakar 2007: 377). Böylece Kuzeydoğu Anadolu topraklarında politik bir boşluk oluşmuştur. Ancak bu boşluk, MÖ 12. yüzyılın sonlarına doğru, muhtemelen Hurri kabilelerinden ve Batı Gürcü topluluklarından oluşan yeni bir siyasi güç ile doldurulmuştur (Diakonoff - Kashkai 1981: 26). Çoruh Vadisi'nde kurulan bu yeni krallık, Urartuların daha sonra Diauhe dedikleri ve Antik Yunan kaynaklarında Taochi şeklinde geçen Daiene Krallığı'dır (Diakonoff 1984: 66). Bu krallık daha sonraki süreçte Bayburt tarihinde önemli bir yer tutacaktır (İlhan 2019: 22).

M. Pehlivan'ın Hayaşa Krallığı'nın devamı olduğunu düşündüğü Daieneler'den Assur kayıtları çok sık bahsetmektedir (Pehlivan 1994: 332 vd. dipnot 63). Örneğin III. Salmanassar'a (MÖ 858-824) ait kayıtlarda yer alan "... Daiene'nin tamamını ele geçirdim, şehirlerini yaktım-yıktım, çok miktarda mallarını-mülklerini aldım" veya "... Fırat'ın kaynağına kadar yürüdüm, Asia, Daiene'nin Kralı ayaklarıma kapandı ..." gibi ifadeler Diauhe Ülkesi'nin Karasu'nun kaynaklandığı Bayburt-İspir ve Tortum-Erzurum arasındaki topraklarda olduğuna işaret etmektedir (Pehlivan 1994: 333 dipnot 64-65). Urartu krallarından Menua (MÖ 810-786) ve I. Argiştı'nın (MÖ 786-764) bahsettiği Kuzeydoğu Anadolu'daki maden yataklarını işleterek kendine etkili ve itibarlı bir yer edinen Diauhe Beyliği Daiene'nin devamı olmalıdır (Pehlivan 1994: 333 dipnot 66). Pehlivan, Bayburt yöresinin de Diauhe Beyliği sınırları içerisinde yer aldığını düşünmektedir (Pehlivan 1994: 333).

Madenler açısından oldukça zengin olan kuzeydoğu topraklarının kontrolünü sağlayan Diauhe Krallığı ile Urartu Krallığı'nın ilişkileri Urartu kayıtlarına yansımıştır. Örneğin; Urartu kralı Menua, Diauhe Kralı Utupurshi'yi yendikten sonra yapılan anlaşmada Diauehi Kralı Urartu'ya haraç olarak altın ve gümüş

vermiştir. Benzer şekilde I. Argiştı zamanında yapılan başka bir anlaşmaya göre Diauhei Krallığı, Urartu'ya 20,5 kg altın, 18,5 kg gümüş ve 5 ton civarında bakır vermiştir (Burney – Lang 2001: 1379).

Bir taraftan maden yatakları diğer taraftan doğal yol ve geçitleri kontrol altına alma isteği Menau'dan başlayarak Urartuların bu bölgeye ilgi duymasına neden olmuş olmalıdır. Bayburt Kalesi, I. Argiştı'nın yaklaşık MÖ 780'lerde Diauhei Bölgesini ilhak etmesiyle Urartu egemenliği ile tanışmış ve MÖ 585 civarında Urartu Krallığı'nın yıkılmasına kadar Urartu egemenliğinde kalmış olmalıdır (Lehmann-Haupt 1931: 704 vd.; Pehlivan 1994: 333 dipnot 70). Bu nedenle yöre eski çağlarda Haldiler'in yaşadıkları bölge olarak tanımlanmaktadır (Ünsal 2014: 89). Urartu Milli Tanrısı Haldi'nin bölgeye isim babası olması Urartuların bölgeyle ilgili bağlarını kuvvetlendirmektedir (Özmenli 1996: 14 dipnot 72). Kalenin kuzeybatı eteklerinde,

Çoruh Nehri'nin 10 m kadar güneyinde 1590 m yükseltide ana kaya oyularak oluşturulan kaya basamaklı su tüneli Urartu Dönemi'ne işaret etmesi açısından önemlidir (Lehmann-Haupt 1931: 704 vd.; 717 vd.; Gall 1967: 507, 516, fig. 9.42; Ünsal 2014: 90 fig. 5–6). Çoruh Nehri'ne kadar ulaşmayıp nehir yatağı yakınlarında son bulan su tünelinin aşağıdan yukarıya doğru devam ettiği gözlemlenmiş ancak kalenin üstünde yapılan araştırmalarda, kaleye açılan kısmının kapanmış olduğu tespit edilmiştir (Ünsal 2014: 90). Ana kayanın tıraşlanması ile oluşturulan merdiven basamakları günümüze oldukça yıpranmış olarak ulaşmıştır (Fotoğraf 58). Su tünelinin üst kısmında, ayrıca ana kaya oyularak oluşturulan hemen hemen aynı ebatlarda, olasılıkla aydınlatma amacı ile kullanılan bir diğer açıklık bulunmaktadır (Ünsal 2014: 90).

Fotoğraf 58: Ana Kayaya Oyulmuş Basamaklı Su Tüneli.

Bayburt ve çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında Urartu'nun bu yöredeki faaliyetlerine dair herhangi bir kanıt rastlanmamıştır. Ancak birkaç yerleşim alanında çok az miktarda da olsa karşılaşılan koyu kırmızı, vişne çürüğü rengindeki astarlı seramiklerin Urartu seramiklerine benzerliği göz önünde bulundurularak, bunların Urartu seramiğinin yerel bir üretimi olabileceği ileri sürülmüştür (Çiğdem 2008: 28; İlhan 2019: 23). A. Çilingiroğlu, kaledeki yerleşim izlerini de göz önünde bulundurularak Urartu seramiğinin bu yol üzerinden Ege dünyası ve Kıta Yunanistan'a aktarılmış olabileceğini düşünmektedir (Çilingiroğlu 1984: 77 vd.).

MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreğinde, Urartu'nun tarih sahnesinden çekilmesi bölgede iç göçlere neden olmuş, Kelkit - Çoruh Vadisi, özellikle de Gümüşhane - Bayburt kesimi bu göçlerden önemli ölçüde etkilenmiştir. M. Pehlivan, Çoruh - Kelkit Vadisi'nin savunma açısından önemli avantajlar sağlaması nedeniyle Urartu halkının uzun yıllar bu coğrafyada yaşamaya devam ettiğini düşünmektedir (Pehlivan 1994: 333).

Akamenid yazıtlarına göre, Doğu Anadolu ve çevresine yaklaşık iki asır boyunca hükmeden Urartu Krallığı'nın tarih sahnesinden çekilmesi sonrasında Urartu topraklarının büyük bir kısmı MÖ 6. yüzyıl ortalarından başlayarak, Ermeniler tarafından iskân edilmeye başlamıştır (Piotrovsky 1969: 200). Ermenilerin yerleştiği bu topraklar, yine MÖ 6. yüzyıl içerisinde önce Medler'in, sonrasında ise Akamenid Hanedanlığı'nın hakimiyetindedir (Bozkuş - Küçüker 2011: 47).

Pers kralı Kyros, MÖ 550 dolaylarında Urartu, Frigya ve Lidya toprakları da dahil olmak üzere bütün Anadolu'nun hâkimi olmuştur. Bayburt ve çevresinin bu hakimiyet alanı içerisinde olup olmadığı hakkında kesin bir veri şimdilik bulunmamaktadır. Nitekim yapılan yüzey araştırmalarında şimdiye kadar Pers kültürüne ait bir bulgu ele geçirilememiştir (İlhan 2019: 24).

Yunan – Roma Dönemi

Helenistik Dönem'in erken evreleri Bayburt ve çevresinde bilinmezliklerle doludur. Diğer bir ifade ile Bayburt'ta Kyros sonrası bilinmezlik Persleri ortadan kaldıran Büyük İskender sonrası için de geçerlidir. S. Çiğdem, Bayburt'u da içine alan bölgenin Büyük İskender İmparatorluğu içerisinde değerlendirmenin oldukça güç olduğunu belirtmektedir (Çiğdem 2008: 36). H. İlhan, yüzey araştırmalarında Bayburt çevresinde tespit edilen 32 yerleşimin tahkimli yani kale yerleşimlere bağlı olduğunu düşünmektedir (İlhan 2019: 29).

Yörenin siyasi tarihi ancak Pontos Krallığı ve Roma'nın ilişkileri sayesinde açıklığa kavuşmaya başlamıştır (İlhan 2019: 30). B. İskender'in ardıllarından Frigya Bölgesi egemeni Antigonos'un emrindeki askerlerden ikisi Pers kökenli Mithridates soyundan baba oğuldur. Antigonos tarafından öldürüleceklerini öğrenince kaçmaya çalışmışlar, ancak baba ölümünden kurtulamazken, oğul Mithridates kaçarak hayatını kurtarmıştır (Tekin 2016: 159). MÖ 302-301 civarında Kios'tan (Gemlik) ayrılan I. Mithradates Kuzey Kapadokya'ya gelerek burada yeni bir krallığın temelini atmıştır (Özsait 1982: 296). Böylece, yaklaşık 250 yıl boyunca Anadolu tarihinde önemli bir yer tutacak Pontos Krallığı'nın çekirdek bölgesi İris (Yeşilırmak) ve Lykos (Kelkit) vadileri olmak üzere, hakimiyet alanları Orta ve Doğu Karadeniz kıyı şeridi, Paryadros (Kuzeydoğu Anadolu Dağları) ve Halys (Yukarı Kızılırmak) bölgeleri olmuştur (Emir 2014: 19-36; İlhan 2019: 30).

Pontos Krallığı'nın hem altın çağını hem de yıkılışını yaşatan VI. Mithridates Eupator'dur. Strabon, krallık sınırlarının Pontos'un son kralı Mithridates Eupator zamanında batıda Herakleia, doğuda Kolkhis ve Küçük Armenia'ya kadar uzandığını bildirmektedir (İlhan 2019: 31). Küçük Armenia bundan sonra bir daha Büyük Armenia sınırları içerisine dahil olamamıştır (Bournoutian 2011: 39).

Pontos Krallığı'nı ortadan kaldırma görevi verilen Pompeius Magnus (MÖ 67), VI. Mithridates'i Lykos/Kelkit Irmağı kenarında yenince, Mithridates Çoruh (Akampsis) Nehri'ni geçerek Kolkhis'e geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olaylar esnasında Mithridates kraliyet hazinelerini sakladığı Sinoria Kalesi'ne ulaşınca, burada kendisini takip eden komutan ve askerlerini ödüllendirmiştir (Arslan 2007: 461-462). Strabon'un da bahsettiği Sinoria'yı Bayburt Kalesi'ne lokalize edenlerin yanı sıra Şebinkarahisar'ı önerenler de bulunmaktadır (Strabon 12, 3, 28; Sinclair 1990: 371; Şahin 2018: 22-23). Pompeius, bu sefer esnasında olasılıkla Bayburt üzerinden Doğu Karadeniz kıyılarını takip ederek Kırım'a kadar ulaşmıştır (Çiğdem 2013: 75). Bayburt, Mithridates Eupator'un güçlü olduğu, yani ülkesini Fırat'a kadar genişlettiği dönemde, Pontus Krallığı sınırlarına dahil olmuş olmalıdır (MÖ 120-63).

Strabon, Bayburt ve çevresini içine alan Doğu Karadeniz'in topoğrafyası hakkında şunları aktarmaktadır: *“Bu ülke oldukça verimlidir. Küçük Armenia, daima Sophene gibi, bazen diğer Armenialılara dost olan bazen de yalnız kendi sorunları ile uğraşan, kralların egemenliği altında idi. Bunlar Khaldai kavmini ve Tibarenler'i egemenlikleri altına almışlardı ve bu nedenle imparatorlukları Trapezus ve Pharnakia'ya kadar uzanmıştı. Fakat Mithridates Eupator (Pontos Kralı VI. Mithridates) kuvvetlenince, kendisini yalnız Kholkis'in değil, fakat Sisi'nin oğlu Antipatros tarafından hibe edilmiş olan bu yerlerin de efendisi olarak kabul ettirdi ve bu yerlere o kadar bağlandı ki, burada yetmiş beş kale yaptırıp hazinesinin çoğunu bu kalelere koydu. Bu kalelerin en önemlileri şunlardır: Hydara, Basgoidariza ve Sinoria. Sinoria Büyük Armenia'nın sınırlarına yakındı. Bu nedenle Theophanes imlâsını Synoria (Sınır Ülkesi) olarak değiştirmiştir. Bölgede genel olarak Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu ve birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu, böyle kaleler yapmaya çok elverişlidir; bu nedenlerden hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği kaleleri burada yaptırmıştır ve sonuçta, gerçekten Pompeius ülkeyi istilâ ettiği zaman, Mithridates Pontos Krallığının bu en uç kısımlarına kaçmış ve Akilisene'de (yakınında Akilisenâ'yi Küçük Armenia'dan ayıran Euphrates (Fırat) vardır. Dasteira, yakınında sulak bir dağı ele geçirmiş ve kuşatılınca, dağları aşarak Kolkhis'e ve oradan Bosporus'a kaçmaya zorlanıncaya kadar; burada kalmıştır. Bu yerin yakınında Küçük Armenia'da Pompeius, Nikopolis adında bir kent kurmuştur. Burası bugüne kadar kalmıştır ve oldukça kalabalıktır”* (Adak 2015: 209 dipnot 739).

Bayburt Kalesi, Pompeius'dan sonra Roma egemenliği ile tanışmış ve MS 395 yılına kadar bir Roma yerleşimi olmuştur (Arslan - Çöteli 2015: 188). Bayburt Kalesi'ndeki kilise yapısının duvarında devşirme olarak kullanılan ve üzerinde “Antonius Pius'un 16. egemenlik yılında adandığı” ibaresi korunan Latince yazıt (Fotoğraf 59), Bayburt Kalesi'nde Roma egemenliğine işaret etmesi açısından oldukça önemlidir (İlhan 2019: 48 dipnot 9).

Fotoğraf 59: Kilise Duvarında Devşirme Olarak Kullanılan Latince Yazıt.

Bizans Dönemi

Bayburt, Pontus hakimiyeti sonrası uzun bir süre Roma egemenliğindedir. Ancak MS 395'te imparatorluğun ikiye ayrılması üzerine Doğu Roma (Bizans) toprakları içinde kalır. Bizans Dönemi'nde Bayburt "Haldia/Khaldia Tema"sına (eyalet) bağlı (Karakoyunlu 1990: 154) olup bu eyaleti meydana getiren yedi piskoposluğun dördüncüsüdür (Honigmann 1970: 51). Prokopios, İmparator I. Iustinianos'un kaleyi esaslı şekilde tahkim ve tamir ettirdiğini rivayet etmektedir (Arslan - Çöteli 2015: 191).

Bizans Anadolu'su, 10. yüzyılın sonu ile 11. yüzyılın başları hariç 5. – 6. yüzyıllarda Sasani istilaları, 7. - 10. yüzyıllarda da Arap akınları sebebiyle fiil olarak Bizans'ın kontrolünden çıkmıştır. Bu dönemlerde Anadolu'nun orta ve doğusu merkezi idarenin hakimiyetinden uzaklaşmış, halk sadece merkezden değil taşra idaresinden de koparak dışardan gelen unsurlarla iş birliği içine girmiştir (Adak 2015: 64).

Kale, Arap fetihleri sırasında Ortodoks Taik (Tayk) – Kartel - Apkaz Kralları olan ve Ardanuç hakimlerinden gelen Gürcü Bagratlılar Sülâlesinin egemenliği altındadır (Adak 2015: 63 dipnot 172). Bayburt, Trabzon İmparatoru I. Alexis Comnene'nin kumandanı Theodore Gabras tarafından işgal edildiyse de kısa süre sonra 1098 yılında yeniden Dânişmendli hâkimiyetine girmiştir.

X. yüzyılda Anadolu hakkında bilgi veren İranlı Müellif Hududu'l-alem (Öl. 982) şehirleri tasvir ederken onların şirin ve güzel olduklarını, hepsinin surlarla çevrili olduğunu, dışardan gelen saldırılarda halkın ve savaşçıların buralara sığındığını anlatmaktadır. Bu ifadeler mevcut şehirlerin küçülerek kale şehirler haline dönüştüğünü göstermektedir (Adak 2015: 63 dipnot 174). Bayburt da bu dönemde Bizans'ın doğu sınırında bir kale kent görünümünde olmalıdır.

Türk Beylikleri Dönemi

Bayburt, Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri yerlerden birisidir (Göde 1994: 348). Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1054-1055 yıllarında Trabzon havalisine kadar ilerlediğinden hareketle, bu sefer esnasında Türk egemenliği ile tanışmış olmalıdır. Tuğrul Bey bu sefer esnasında Bayburt da dahil olmak üzere Çoruh Nehri ve Karadeniz Dağlarına (Parhar) kadar olan sahanın kontrolünü ele geçirmiştir.

Ancak, kesin Türk hâkimiyetinin Malazgirt Zaferi'nden sonra gerçekleştiğini söylemek doğru olacaktır. Şehir, 1072'den 1202'ye kadar, Erzurum yöresinde hüküm süren Saltuklular ve Danişmendiler arasında el değiştirmiştir (Göde 1994: 348 dipnot 8).

Danişmendliler

Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden birisi olan Danişmendliler (Fotoğraf 60), Bayburt merkezine kadar akınlar düzenleyerek, Orta ve Doğu Karadeniz'in ve İç Anadolu'nun Türk yurdu haline getirilmesinde önemli hizmetlerde bulunmuştur (Adak 2015: 95). 1091 yılında Trabzon Valisi Gabras'ın Türklerin elinde bulunan Bayburt'u ele geçirmesi üzerine Danişmend Gazi oğlu İsmail komutasında bir orduyu Trabzon Rumları üzerine göndermiş ve 1098 yılında Gabras öldürülerek Bayburt Danişmendli hakimiyetine girmiştir (Adak 2015: 96 vd.). Devletin kurucusu Danişmend Gazi'nin 1105 yılında vefat etmesinden sonra yerine geçen Emir Gazi (1105-1134), Rumların hakimiyetindeki Karadeniz sahillerine kadar sınırlarını büyütmüş, olasılıkla bu dönemde Bayburt'u tekrar Danişmendli idaresine almıştır. Bayburt'un Danişmendliler idaresinde ne kadar kaldığı belli değildir. Danişmend-name'de Bayburt'un Danişmendiler ait olduğuna dair bir işaretin bulunmaması, şehrin kısa süreli Danişmendli egemenliğinde kaldığını, sonrasında Saltukluların veya Mengüçüklerin eline geçtiğini düşündürmektedir (Konukçu 1994a: 375).

Fotoğraf 60: Danişment ve Saltuklu Beylikleri.

Saltuklular

1071 yılı Malazgirt Zaferi sonrasında Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinden birisi olan Saltuklu Beyliği, Erzurum başkent olmak üzere Bayburt'u da içine alacak şekilde Tortum, Tercan, Micingerd, İspir, Pasinler ve Oltu yerleşmelerinin kapladığı alanda, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tabi olarak kurulmuştur (Arslan - Çöteli 2015: 188). Saltuklular Bayburt'a Erzurum ile birlikte 1080'li yılların sonunda hâkim olmuş olmalıdır (Adak 2015: 73).

Türkiye Selçukluları hükümdarı Rükneddin II. Süleyman Şah, 1202 yılında Saltuklu yönetimindeki bölgeleri Selçuklu Türkiye'sine dahil etmiştir. Böylece Saltuk Beyliği dahilinde bulunan Bayburt da Anadolu Selçukluları yönetimine geçmiş olmalıdır. 1202-1225 yılları arasında Süleyman Şah, Erzurum merkezli bölgenin yönetimini Elbistan'da müstakil bir melik olan kardeşi Mugîseddin Tuğrul Şah'ın idaresine vermiştir (Arslan - Çöteli 2015: 188). Bayburt'un asıl gelişmesi, Erzurum Meliki Mugîseddin Tuğrul Şah ve oğlu Cihan Şah (1202-1230) Dönemi'nde olmuştur (Adak 2015: 88). Tuğrul Şah'ın 1216 yılında, Bayburt'ta çıkan gümüşü kullanarak kendi adına para bastırdığı bilinmektedir (Adak 2015: 88 dipnot 267). Bu dönemde Arap kaynakları kentin mamur ve güzel bir şehir olduğunu belirtmektedirler (Miroğlu 1975: 307; Arslan - Çöteli 2015: 188).

Trabzon İmparatoru Andronikos'un (1222-1235) Selçuklulara itaatten kurtulmak için Harizmşah'a tabi olması ve Selçuklu himayesinde bulunan Samsun limanına saldırması üzerine 1223 yılında Alaeddin Keykubad Mugîseddin Tuğrul Şah'ı Trabzon'a sefere göndermiş, ancak üç seferde de başarısız olmuştur. Bu akınlar esnasında Tuğrul Şah'ın Bayburt Kalesi'ni Trabzon İmparatorluğu'ndan gelebilecek tehlikelere karşı yeniden inşa ve tahkim ettirdiği ve burasını üs olarak kullandığı tahmin edilmektedir (Adak 2015: 86).

Sultan I. Alâeddin Keykubad 1230 yılında Celaeddin Harizmşah'ı mağlup ederek Erzurum Beyliği'ni sonlandırmış ve Bayburt ile birlikte beyliği merkezi Konya'da bulunan Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlamıştır (Miroğlu 1992: 226; Göde 1994: 348; Arslan - Çöteli 2015: 188). Böylece Trabzon Rumlarının güneydoğu sınırındaki faaliyetleri engellenmiş ve bu devlet, sadece sahil şeridinde faaliyet göstermeye mecbur bırakılmıştır (Adak 2015: 87 dipnot 260).

Anadolu Selçukluları

1243 Köseadağ Savaşı yenilgisi sonucunda Selçuklular Moğollara tabii olmuşlardır. Ancak Erzurum gibi Bayburt da Anadolu birliği dahilinde kalmıştır (Turan 1973: 28; Arslan - Çöteli 2015: 188). Bu durum, 1291’de burada II. Gıyâseddin Mesud adına para basılmasından anlaşılmaktadır (Arslan - Çöteli 2015: 188 dipnot 6). Bayburt, Erzurum’la birlikte Selçuklunun yıkılış tarihi olan 1308 yılına kadar, Anadolu Selçuklu Devleti’nin idaresinde görünse de Selçuklu idaresi ismen vardır. İlhanlılar, 1277’lerden itibaren Doğu Anadolu’yu tamamen idareleri altına almışlardır (Adak 2015: 101).

İlhanlılar

Anadolu Selçuklu Devleti’nin sona ermesinden sonra Anadolu, İlhanlılar tarafından tayin edilen umum valiler ile idare edilmeye başlamıştır. Bu valiler içinde en kudretlisi Ebu Said Bahadır Han’ın beylerbeyi ve saltanat atabegî olan Emir Çoban’ın oğlu Demirtaş’tır (Adak 2015: 97 dipnot 304). Bayburt’un İlhanlılar ile tanışması açısından 1277 yılında Anadolu’ya gelen İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ile ilgili bir olay kayda değerdir. Abaka Han, Türklerin putperest Tatarlar’a karşı büyük İslam padişahı ve mücahidine temayül gösterdiğini fark etmesi üzerine Anadolu’ya gelip yüzbinlerce insanı öldürmüş ve esir almıştır. Abaka Han, Erzincan üzerinden esirlerle birlikte dönüş yolculuğunda Bayburt’a da uğramıştır. Han’ın Anadolu’da giriştiği katliamlar ve yüzbinlerce esiri sürüklemesi karşısında harekete geçen Bayburtlu bir ihtiyar, Han’ın huzuruna çıkmak için ısrar etmiştir. Arzusu yerine getirilen ihtiyarın Han’a şunları söylediği rivayet edilmektedir: *“Ey yeryüzünün hükümdarı! Senin düşmanın memleketine girdi; halka bir fenalık yapmadı. Halbuki sen düşmanına karşı harekete geçtin. Onu bulamayınca da kendi tebaanı öldürdün ve esir ettin; memleketlerini de yıktın. Acaba selefin hanlardan hangisi senin yaptığın gibi böyle bir usul ve yasaya dayanmıştır”*. Abaka Han bu sözlere karşı hiddetlenmiş ise de bu hadiseleri kendi kumandanlarına yüklemiş ve ihtiyarı haklı bularak yanındaki 400.000 esiri serbest bırakmıştır (Adak 2015: 101 dipnot 320). Bayburt’un 1277 yılında İlhanlı hakimiyetine geçtiği kesin değilse bile İlhanlı’nın vergi toplaması, vilayetler arasında Bayburt’un da yer alması, 1291 yılından sonra İlhanlı egemenliğine geçtiğini göstermektedir (Adak 2015: 98). 1250-1300 yılları arasında bazı yağmalara maruz kalmasına rağmen iktisadi ve sosyal canlılığını yitirmeyen Bayburt, İlhanlılar Devri’nde Tebriz-Trabzon yolu üzerinde bulunması nedeniyle daha da gelişmiş, Ceneviz ve Venedik kervanlarının konakladığı bir yer halini almıştır (Miroğlu 1992: 226). Bu devirde Moğollarla ticari ve siyasi münasebetlerde bulunan Avrupalılar İlhanlılara tabi Trabzon - Erzurum yolunu tercih etmişlerdir (Adak 2015: 94 dipnot 292).

Moğolistan’a giderken buraya uğrayan Marco Polo şehirde zengin gümüş madenlerinin bulunduğunu belirtmektedir. Hatta İlhanlıların buradan yılda 21.300 dinarı bulan yüklü vergi geliri elde ettiklerini bildirmektedir (Adak 2015: 98 dipnot 310). Bu dönemde Dârülcelâl unvanı ile anılan ve iktisadi bakımdan canlılık kazanan şehir aynı zamanda küçük bir kültür merkezi görünümündedir. Burada Mahmûdiye ve Yâkutiye medreseleri kurulmuş, Mevlevîlik gelişme göstermiş, ayrıca ahilik teşkilâtı oldukça yayılmıştır. Sözün özü, Bayburt’ta Selçuklular zamanında başlayan inkişaf, İlhanlılar zamanında da devam etmiş ve yeni açılan medreseler ile eğitim ve öğretim yuvası halini almıştır (Göde 1994: 348 dipnot 9). Anadolu’daki gümüş madenlerinin işletilmesini tekeline almış olan Moğollar’ın Bayburt’taki gümüş madenini de çalıştırdıkları tahmin edilmektedir (Adak 2015: 99 dipnot 315). Gümüş madeninin, Bayburt’un 10 km güneydoğusunda bulunan Maden’den çıkarılmış olduğu düşünülmektedir (Adak 2015: 100 dipnot 317).

Çobanlılar

1332-33’lerde Anadolu şehir ve kasabalarını Emîr Eratna’nın, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Sivas’ı ise Celâyirli Şeyh Hasan’ın idare ettiğini görüyoruz (Adak 2015: 103 dipnot 328). Bu tarihlerde Bayburt hala İlhanlı hakimiyetindedir. Ancak İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han’ın 1335 yılında arkasında çocuk bırakmadan vefat etmesi üzerine İlhanlıların çökmesi sonrasında Celâyirli Şeyh Hasan ile Çobanlı Şeyh Hasan arasında çıkan iktidar mücadelesinden Emîr Temürtaşoğlu Çobanlı Şeyh Hasan galip çıkmıştır. Bunun üzerine Çobanlılar Erzurum ve Erzincan, Bayburt Kalesi de dahil olmak üzerine Şebinkarahisar’a kadar Anadolu’yu istila etmişlerdir. Çobanlı Şeyh Hasan’ın hükümdar ilan ettiği Sultan Olcaytu’nun kızı Satı Bey adına Bayburt’ta kesilen 1339 tarihli gümüş sikkeler Çobanlıların Bayburt’ta İlhanlı hakimiyetine son verdiğini kanıtlamaktadır (Adak 2015: 103 dipnot 330). Ancak bu hakimiyet kısa sürecek ve Bayburt, Eratnalılar’ın kontrolüne geçecektir.

Eretnaoğulları

Türk Beyliklerinden biri olan Eratnalılar veya başka bir deyişle Eratnaoğulları (1327-1381), Anadolu Selçukluları (1075-1318) topraklarının büyük bir kısmında Uygur Türklerinden Alâeddin Eratna (1327-1352) tarafından kurulan bir siyasi birliktir (Göde 1994: 349). Eratnalılar, İlhanlıların Anadolu'daki siyasi varisidir (Adak 2015: 105 dipnot 333). Eratna Bey'in kurduğu devlet; Amasya, Tokat, Canik, Çorum,

Fotoğraf 61: Eretna Beyliği.

Sivas, Kayseri, Erzincan ve Bayburt şehirlerine yayılmış (Fotoğraf 61), 1352 yılına kadar Konya ve Ankara'dan Erzurum'a kadar genişlemiştir (Adak 2015: 107 dipnot 350-351). Merkezleri önce Sivas, daha sonra Kayseri'dir. Emîr Eratna, Çobanlı Şeyh Hasan'ın kendi istiklali için tehlike arz ettiğini düşünerek Mısır Memlûkları Sultanlığı ile ittifak yapmaya çalışmıştır. Bu akıllı ve usta siyaseti sayesinde, Anadolu'da hakimiyetini pekiştirmeye ve sultanlığa giden yolu açmaya çalışmış olmalıdır. Emîr Eratna'nın bu hareketleri, Çobanlı Şeyh Hasan'ı kızdırmış olacak ki, kendisine tâbi olma talebini reddeden Eratna'yı itaat altına almak ve hakimiyetindeki toprakları geri kazanmak üzere, yeni hükümdar ilan ettiği Süleyman Han komutasında bir orduyu Anadolu'ya göndermiştir. Her iki ordu 1343 yılında Sivas - Erzincan arasında Karanbük'te karşı karşıya gelmiş ve Eratna bu savaşın galibi olmuştur. Böylece hem Eratna istiklalini ilan etmiş hem de Anadolu'da yeni bir Çobanlı istilâsı engellenmiştir. Tarihi Karanbük Zaferi ve büyük hasmı Çobanlı Şeyh Hasan'ın karısı tarafından öldürülmesi üzerine Emîr Eratna istiklâlini ve sultanlığını ilan etmiş; Alâeddin unvanıyla adına hutbe okutup, sikke kestirmiştir (Adak 2015: 104 dipnot 331). Böylece Bayburt Kalesi, 1343 yılında kısa bir Çobanlı hâkimiyetinden sonra Eratnalılar'ın kontrolüne geçmiştir (Göde 1994: 349 dipnot 11; Adak 2015: 104 dipnot 332).

Sultan Alâeddin Eratna'nın ölümünden sonra, Eratnalı tahtına oğlu Gıyaseddin Mehmet Bey (1352-1365) geçmişse de O, babası kadar başarılı olamamış, ülkede karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Eratna Beyi Sultan Gıyâseddin Mehmed adına 1361 yılında Bayburt'ta bastırılan sikkeler Eratnalıların Bayburt'ta da egemen olduklarına dair en önemli belgelerindendir (Göde 1994: 351).

Mehmed Bey Devri, merkez devlet otoritesinin kurulamaması nedeniyle Eretna Devleti için talihsiz bir dönem olmuştur. Bu dönemde devlete bağlılıkları sağlanamamış olan emirler ve mahalli yöneticiler bağımsız hareket etmeye başlamışlar ve bu durum Eretna Devleti'nin sonunu hazırlamıştır (Adak 2015: 108 dipnot 355).

Babası gibi, son derecede gevşek ve kabiliyetsiz olan Sultan Alâeddin Ali zamanında (1365-1380) Eratnalı ülkesinde idari boşluk derinleşmiş ve bundan da güçlü emirler istifade etmişlerdir. Bu karışık dönemde Erzincan Ahî Ayna Bey'in idaresinde kalmıştır (Adak 2015: 109 dipnot 358). Böylece Bayburt Kalesi bir süreliğine Erzincan emirlerinin yönetimine geçmiştir.

Eratnalıların Karadeniz bölgesindeki faaliyetlerine dair ilk bilgi, bu devletin Erzincan emiri olan Ahî Ayna Bey'in Trabzon'a düzenlenen Türkmen akınına katılmasıyla başlamıştır. Panaretos Kroniği'ne göre, 29 Haziran 1348'de Bayburt hâkimi olan Mehmet Rikabdar, Akkoyunlu Tur Ali Bey ve Çepni Emiri Bozdoğan ile birlikte 3 gün boyunca III. Alexios'un yönetimindeki Trabzon şehrini kuşatmışlar, ancak kesin bir sonuç alamadan ülkelerine geri dönmüşlerdir (Adak 2015: 110).

Bayburt'un da içinde bulunduğu bu bölge, Eratnalı Emîri Ahî Ayna Bey'in idaresinde iken; bu emîrin 1362 yılında ölümü üzerine sahipsiz kalmış ve bundan istifade ile Şarkî - Karahisar'dan (Şebinkarahisar) gelen Emîrzâde Pîr Hüseyin'in eline geçmiş ve bu emîrin 1379'da ölümünden sonra Erzincan Emîri olan Mutahharten'in (halk arasında Taharten) hâkimiyeti altına girmiştir (Adak 2015: 109 dipnot 359 ve 362). Kitab-ı Diyarbekriye'ye göre, Mutahharten eşine az rastlanan bir mücadele hayatından sonra Erzincan merkez olmak üzere, Erzurum, Kemah, İspir, Bayburt, Tercan, Koyunhisar ve Şarkî - Karahisar kalelerine

sahip olmuştur. 24 yıla yakın saltanatı esnasında zaman zaman Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin yardımlarına başvurmuş, değişen siyasi şartlara rağmen durumunu korumuş, zaman zaman Trabzon Rumlarını da haraç almak suretiyle kontrolüne almıştır (Adak 2015: 113 dipnot 376-377).

1397 tarihinde Kadı Burhaneddin, Bayburt'un çevresini tahrip ederek kentin yöneticisi Emir Pir Muhammed'i (Mutahharten'in kardeşi) esir almıştır (Adak 2015: 115 dipnot 387).

Bayburt görüldüğü gibi 1348'den itibaren bölgedeki güçlü emirlerin kontrolündedir. Önce Ahi Ayna Bey, sonra Mutahharten Bayburt Kalesi'ne hâkim olmuştur. Bu emirler yarı bağımsız bir şekilde 1381 yılında yıkılana kadar Eratna Devleti'ne tabidirler. Bayburt, 1379 – 1403 tarihleri arası Mutahharten'in, 1403-1410 tarihleri arasında da Şeyh Ali ve Şeyh Hasan'ın kontrolünde görünmekte olup 1410 tarihinden itibaren Karakoyunlu hakimiyetinde olmak üzere Pir Ömer'in yönetimine verilmiştir.

XV. yüzyılda Akkoyunlu Osman Bey ile Pir Ömer arasında meydana gelen savaşı Pir Ömer kaybetmiş ve Erzincan'daki hakimiyeti de sona ermiştir (Adak 2015: 131 dipnot 455). Böylece Bayburt'ta Akkoyunlular hakimiyeti başlamış olmalıdır.

Kadı Burhâneddin Devleti

Eratna Devleti'nde Sultan Alâeddin Ali'nin 1380 yılında vebadan ölmesi üzerine, yerine yedi yaşındaki oğlu Mehmed Çelebi geçmiş, ancak devlet önce Nâib Kılıçaslan'ın ve sonra da Kılıçaslan'ı öldürerek, Nâib olan Salurlu Kadı Burhâneddin Ahmed'in (1381-1398) eline geçmiştir (Fotoğraf 62). Böylece yarım yüzyıl Konya ve Ankara havalisinden Erzurum ve Bayburt'a; Samsun ve Sinop'tan Malatya ve Harput'a kadar uzanan topraklarda

Fotoğraf 62: Kadı Burhâneddin Devleti.

hâkimiyet kurmuş olan Eratnalılar 1381 sonbaharında tarihe karışmıştır (Adak 2015: 132 dipnot 457).

Bayburt, Sivas Sultanı Kadı Burhâneddin Ahmed zamanında Akkoyunlu beylerinden Kutlu Bey oğlu Ahmed Bey'in yardımıyla alınmış ve ardından Kadı Burhâneddin tarafından Ahmed Bey'e verilmiştir. Bir ara Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yûsuf tarafından zapt edildiyse de kısa bir süre sonra Akkoyunlu Karayülük Osman Bey bu bölgeyi yeniden ele geçirmiş ve şehri kardeşinin oğlu Kutlu Bey'e vermiştir (Adak 2015: 145).

1344 yılında Kayseri'de doğan Kadı Burhâneddin (Adak 2015: 132 dipnot 458), Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey tarafından 8 Temmuz 1398 tarihinde Sivas surları önünde başı vurularak öldürülmüştür (Adak 2015: 142 dipnot 473). Sonrasında Yıldırım Bayezid 1398 yılında Sivas'ı alarak Kadı Burhâneddin'in ülkesini ortadan kaldırmıştır.

Akkoyunlular Dönemi

Akkoyunlu Türkmen Devletini kuran Kara Yülük Osman Bey, Oğuzların Bayındır boyundan gelmedir (Fotoğraf 63). Akkoyunlular, yazılı kaynaklarda ilk olarak 1340 yılında Trabzon-Rum İmparatorluğu'na yapmış oldukları akınlar dolayısıyla geçer (Adak 2015: 148 dipnot 497). Bilinen ilk tarihi şahsiyetleri Tur Ali ve Kutlu Beylerdir. Hangi tarihlerde öldüğü tam olarak

Fotoğraf 63: Akkoyunlu - Karakoyunlu Devletleri.

bilinmeyen, fakat 1360'lı yıllar olarak tahmin edilen Tur Ali Bey'in ardından Kutlu Bey yönetime geçmiştir. Onun Dönemi'nde Akkoyunlular, Bayburt ve çevresini yurt tutmuşlardır (Adak 2015: 150 dipnot 503).

13. yüzyılın ilk yarısında, Erzurum havalisine kadar çıktıkları anlaşılan ve Trabzon kaynaklarında "Âmid Türkleri", "Âmidliler" olarak adlandırılan Bayındırlılar, önce 1340 yılında İmparatoriçe İrene, ikinci defa da 1341 yılı Ocak ayında İmparatoriçe Anna zamanında Trabzon topraklarına büyük akınlar yapmışlardır (Adak 2015: 150 dipnot 504). Aynı yıl içinde ikinci defa Trabzon önlerine gelerek şehir üzerindeki tehditlerini devam ettirmişlerdir. İmparator Michael zamanında (1343) yapılan akın ise Trabzon'u yeniden dehşet içinde bırakmıştır (Adak 2015: 150 dipnot 505).

14. yüzyılın ilk yarısının ortalarında Diyar-ı Bekr (Diyarbakır) ve Ergani'de ortaya çıkan beylik, yaz sıcakları iyice kendisini hissettirdiğinde Fırat Nehri'nin yukarı kısımlarına göç ederek, Bayburt-Trabzon sınırına yakın yerlerde yayılmıştır (Adak 2015: 149).

Trabzon Rum Devleti üzerine yapılan Türkmen akınlarının 14. yüzyılın ortalarından itibaren ana merkezi Akkoyunlular ve Bayburt'tur. Trabzon kroniği Panaretos'un Amitliler olarak tanımladığı Akkoyunlular'ın 1340 yılından itibaren, Tur Ali Bey liderliğinde Trabzon'a yönelik akınlara öncülük ederek tarih sahnesine çıktıkları anlaşılmaktadır (Adak 2015: 151 dipnot 507). İmparator III. Aleksios, 1352 yılında kız kardeşi prenses Mariya'yı Tur Ali Bey'in oğlu Kutluğ Bey ile evlendirerek Akkoyunluların dostluğunu kazanmaya çalışmış ve bu sayede yeni saldırıları önlemeye muvaffak olmuştur (Adak 2015: 151 vd. dipnot 510).

Kutluğ Bey Dönemi'nde, Bayburt Akkoyunlular'a bağlanmıştır (Adak 2015: 152). Kutluğ Bey'den sonra başa geçen Ahi Ayna Bey'in ölümü üzerine (4 Haziran 1362) Erzincan ve Bayburt; Kara Hisar (Şebinkarahisar) hâkimi Pir Hüseyin Bey'in eline geçmiştir (Adak 2015: 153 dipnot 515).

Akkoyunlular'ın yıldızını parlatan asıl emir Kutlu Bey'in diğer oğlu Kara Yülük Osman'dır. Sivas ve Kayseri hâkimi olan Kadı Burhaneddin'i mağlup ederek kafasını kesen ve Timur'la birleşip muharebelerde yararlık gösteren, buna mükâfat olmak üzere Malatya valisi olan, ayrıca Ankara muharebesinde Timur'a katılan Kara Yülük Osman'dır (Adak 2015: 154 dipnot 519).

Otuz sene süren Uzun Hasan Bey'in hükûmeti zamanında Akkoyunlular geniş ve teşkilatlı bir devlet haline gelmişlerdir. Prens Theodora'nın Uzun Hasan ile evlenmesi Akkoyunluları Trabzon'un en önemli müttefiki haline getirmiştir. Uzun Hasan ile Trabzon Rumları arasındaki yakınlaşma, Akkoyunluların güneydoğu Karadeniz bölgesindeki topraklarını genişletmesine zemin hazırlamıştır. Uzun Hasan iktidara geçtiği 1453 yılında Bayburt Akkoyunluların elindedir (Adak 2015: 160 dipnot 545). Uzun Hasan Bey'in, 1454 yılında Karakoyunlular'ın idaresinde bulunan Erzurum ve Bayburt yörelerini yağmalaması 1453 yılından sonra bir şekilde Bayburt'ta Akkoyunlu egemenliğinin bittiğine işaret etmektedir (Adak 2015: 161). Ancak Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında 1457'de yapılan Diyarbakır (Amid) Meydan Muharebesinin galibi Akkoyunlu Hasan Bey olmuştur. Bunun üzerine Uzun Hasan 1458 yılında Şebinkarahisar'ı ele geçirmiştir (Adak 2015: 161 dipnot 547).

Bu sırada Bayburt, Karakoyunlu emirlerinden Mahmud-i Kükeltaş'ın elinde bulunmaktadır (Adak 2015: 161).

Karakoyunlular

Karakoyunlular veya Bâranîler, Oğuz boyundan olup Moğollar tarafından Mâverâünnehir ve Horasan taraflarından Batıya sürülen Türkmen boyları arasında yer almışlar ve 1284 – 1292 yılları arasında Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı vadilerine yerleşmişlerdir. Konargöçer bir Türkmen aşireti olan Karakoyunlular yazı Aladağ Yaylalarında, kışı da Diyarbakır ve Fırat civarında geçirmişlerdir (Adak 2015: 164 dipnot 559). 14. yüzyılın sonlarına doğru tarih sahnesine çıkmışlar, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak'ta saltanat sürmüşlerdir (Fotoğraf 64).

Fotoğraf 64: Karakoyunlular Devleti.

Karakoyunluların istisnasız en büyük hükümdarı Cemâl ed-Dîn Kara Yusuf'tur (1389-1420). Babası Kara Mehmed'in Türkmen Emiri Pir Hasan tarafından katledilmesinden sonra yerine geçmiştir. Otuz yıldan fazla devam eden saltanatı oldukça hareketlidir (Adak 2015: 165 dipnot 561). Kara Yusuf, 1410 yılındaki ikinci Erzincan seferinde Tercan ve İspir ile birlikte Bayburt'u da ele geçirip Pir Ömer'in hakimiyetine bırakmıştır (Adak 2015: 169 dipnot 574). Böylece kısa sürelide olsa Bayburt Kalesi'nde Karakoyunlu egemenliği başlamıştır.

Karakoyunlu emirlerinden Mahmud Kükeltaş Bayburt Kalesi'ni Akkoyunlara karşı korumakta zorlanınca, Bayburt Kalesi'ni Duharlı Boyu'na devretmiştir. Baharın başında Cihanşah, Duharlı'dan Bayburt Kalesi'ni geri istemiştir. Onlar, Hasan Padişah'ın korkusundan reddetmişler ve "*Kaleyi dergâhın kullarına teslim edeceğiz*" diye arz etmişlerdir. Cihanşah Padişah kale halkının kendisine karşı inat ve direnme yolunda ve Hasan Padişah'a itaat ve bağlılık makamında olduğunu anlayınca "*Biz Bayburt Kalesi'ni kardeş saydığımız o hazrete bıraktık*" diye bir yazı (nişan) göndermiştir. Sonra da kaleyi dergâhın kullarına teslim etmiştir (Adak 2015: 170).

Duharlı oymağı eskiden beri Erzurum - Bayburt havalisinde yaşayan bir topluluktur. Ebû-Bekr-i Tihranî'nin bir kaydından, bu oymağın reislerinden Yusuf Bey'in Trabzon imparatoru ile yaptığı bir savaşta şehit düştüğünü ve Akkoyunlu emiri Tur Ali Bey'in Trabzon ülkesine yürüyerek Yusuf Bey'in intikamını aldığını öğreniyoruz. Bu hadise 14. yüzyılın ilk yarısının sonlarında gerçekleşmiştir (Adak 2015: 192 dipnot 669). Kara Yusuf ve İskender Bey zamanlarında Duharlı Oymağı'nın başında Pîr Ahmed Bey vardı. Kara-Koyunlu siyasi faaliyetinde mühim bir rol oynayan bu oymak, bilhassa Bayburt'a tasarruf etmiş ve sonra Akkoyunlu hizmetinde bulunmuştur. Bekir Bey ve Mehmed Bey Duharlı, Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Halil Devri beylerinden olup, Diyarbakır'da Halil'e isyan ederek Tebriz'e yürüyen şehzâde Yakub'a katılmışlardır. Akkoyunlular'dan sonra Duharlı Oymağı yine Erzurum yöresinde kalmış ve beylerine Osmanlı Devleti tarafından tımarlar tevcih edilmiştir.

Görüldüğü gibi Bayburt, 1410'da Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf tarafından zapt edilmişse de sonradan Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, 1420 yılında bu bölgeyi yeniden ele geçirip yönetimini Kutlu Bey'e vermiştir. Bundan sonra uzun müddet Akkoyunlular'ın elinde kalan Bayburt ve çevresi, 1501'de Safevîler'in eline geçmiştir (Adak 2015: 170 dipnot 583).

Safevîler Hakimiyeti

Otlukbeli Savaşı'nda II. Mehmet'e yenilmesi sonucunda hızlı bir çöküşe geçen Akkoyunlular nihayet 1501 yılında Şah İsmail tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır (Akkoyunlu 1992: 72). Böylece Safevîler, 1501-1514 yılları arasında Bayburt'a kısa bir süre için hâkim olmuştur (Miroğlu 1975: 226; Arslan - Çöteli 2015: 189). Bayburt, bu dönemde Şiilik ve Safevîlik kavgalarını da yaşamıştır (Fotoğraf 65).

Fotoğraf 65: Safevî Devleti.

Osmanlılar

1461, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethetmek amacıyla ordusuyla karadan ve denizden harekete geçtiği yıldır. F. Kırzioğlu, karadan giden ordunun Erzincan ovasına inmeden, Karasu/Fırat ile Kelkit ve Çoruh nehirlerini ayıran dağlar belinden ve yamacından yürüyerek Bayburt bölgesine girdiğini ve buradan Khart Düzü'nü (Bayburt - Aydıntepe Ovası) geçip Bulgar / Burkar adlı dağı aşarak Trabzon'a ulaştığını ileri sürmektedir (Kırzioğlu 1976: 28-29). Bu sefer sırasında Bayburt ilk defa Osmanlı egemenliği ile tanışmış olmalıdır (Adak 2015: 162). Ancak, 1462 yılında Hısn Keyfa (Hasan Keyf) şehrini fethederek Eyyûbiler'e son veren Hasan Bey, Cihan Şah'ın da tasdiki ile Bayburt'u tekrar geri almıştır (Adak 2015: 162).

Fatih Sultan Mehmed önderliğinde 1473 Mart'ında Üsküdar'dan yola çıkan Osmanlı Ordusu 4 Ağustos'ta Bayburt'u ikinci defa ele geçirmiş; hisarı yıkmasına rağmen, Müslüman kadın ve çocuklara dokunmamıştır.

11 Ağustos'ta ise Otlukbeli'nde Akkoyunlu ordusuyla karşılaşan Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan'ı mağlup etmiştir (Adak 2015: 163 dipnot 553).

Sultan I. Selim 1508'de Trabzon valisi iken, Şii tehlikesi dolayısıyla, Bayburt'a kadar uzanan bir sefer yapmış, ancak şehir Osmanlı hakimiyetine, Çaldıran Zaferi'nden sonra kesin olarak geçmiştir (Konukçu 1994a: 379). 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı sonrasında Bayburt'un Osmanlılar tarafından fethedilmesini Osmanlı Tarihçisi Solakzâde eserinde şu şekilde anlatmaktadır: “*Yiyecek maddeleri ziyade bahaya çıktığı için, Pirî Paşa'yı, acele ile zahire toplamak kaydıyla Bayburd tarafına gönderdi. Daha önce Bayburd Kalesi fethine asker göndermişlerdi. Ordu-yı hümayûn o taraflara vusul bulunca, bu sağlam hisar feth olundu. Kalenin anahtarlarını Yavuz Sultan Selim'e gönderdiler. Ramazan ayının altıncı günü Sinüz (Sinur) adlı köy yakınlarına gelindiğinde Mîrâhûr Bıyıklı Mehmed Ağa'ya Erzincan vilâyeti tevcih olundu. Trabzon ve Karahisar ile Canik vilâyetleri de valiliğine eklendi*” (Adak 2015: 176 dipnot 605).

Yanya Sancak Beyi Mustafa Bey ile Trabzon sancak beyi Bıyıklı Mehmed Bey (Paşa) idaresindeki Osmanlı kuvvetleri, Ekim 1514 tarihinde Şah İsmâil'in emirlerinden Kara Maksûd-i Sultânî'nin müdafaa ettiği Bayburt'u ele geçirmişlerdir. Bayburt Erzincan ile birlikte Trabzon Beyi Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verilerek bir sancak merkezi haline getirilmiştir. 1516-1518'de Bayburt Sancağı; Bayburt, Kelkit-Sadak, Kovans, Tercân-ı Ulyâ, Tercân-ı Süflâ nahiyelerinden meydana geliyordu. 1520-1530 döneminde sancağın sınırları genişledi, bağlı kaza ve nahiye sayısı artırıldı. Bu sırada sancağa Şogayn, Erzurum, İspir, Tekman, Yağmurdere de bağlı bulunuyordu. Ancak muhtemelen 1535'ten sonra Erzurum ve İspir'in ayrı sancak olması sınırlarının daraltılmasına yol açtı ve Bayburt, Kelkit, Kovans ve Tercan nahiyelerinden oluşan küçük bir sancak haline geldi. 1551'den sonra kaza durumuna getirilince Kelkit, Kovans ve Yağmurdere nahiyeleri buraya bağlanmıştır. Yavuz Sultan Selim 1534 yılında İran seferi dönüşü Erzurum Beylerbeyliğini kurup Bıyıklı Mehmet Paşa'yı yönetime oturtunca Bayburt ve Kemah sancakları da Paşa Sancağı'na dahil olarak Bayburt'u Osmanlı toprağına katılmıştır (Arslan - Çöteli 2015: 190). Erzurum o sıralarda harap bir halde bulunduğu için 1548 yılına kadar Bayburt sancak merkezi konumunda kalmıştır (Arslan - Çöteli 2015: 190).

Sancak Beyi daima Bayburt'ta oturmuştur. Sancak, Erzurum Beylerbeyliği kurulana kadar zaman zaman Diyarbakır'a (Diyarbakır), zaman zaman da Rum Beylerbeyliğine bağlı kalmıştır. İrakeyn Seferi sırasında (1534) Kemah ve Bayburt sancakları birleştirilerek Dulkadıroğulları'ndan Alâüddevle'nin torunu ve Şâhruh'un oğlu Mehmed Han'a verildi. 1553'te Şah Tahmasb, Bayburt'a kadar bir akın yapmış ve Osmanlı kuvvetleri karşısında geri çekilmeye mecbur olmuştur (Konukçu 1994a: 379).

16. yüzyıla ait tahrir defterlerine göre şehrin nüfusu 1516'da 2477, 1520'de kale muhafızları dahil 4935, 1530'da 3231 ve 1591'de 5630 olup 16. yüzyıl boyunca artış göstermiştir. Bu durum şehrin dışardan göç aldığını göstermektedir. Bu göçte muhtemelen 17. yüzyıldaki karışıklıklar sebebiyle kır kesiminden müstahkem şehirlere doğru meydana gelen nüfus akışının da önemli rolü olmuştur. Osmanlı Dönemi ile ilgili bir diğer ilginç ayrıntı; 16. yüzyılda toplam nüfusun %40'ını oluşturan Müslümanların 17. yüzyılda artarak 1642 yılındaki nüfus sayımının %65'e yükselmesidir. Göçler Bayburt'ta Müslüman popülasyonunu artırmış olmalıdır.

Nüfus sayımları ile ilgili ilginç bir diğer detay ise 1520 sayımlarında kale muhafızların ayrı bir şekilde sayıya dahil edilmesidir. Bu durum kalenin 1520'lerde hala aktif olarak kullanıldığını göstermesi açısından kayda değerdir. 16. yüzyılda kale içinde 300 ev ile bir caminin bulunduğu bilinmektedir. Kalenin Nöbethâne Kapısı'ndan aşağı doğru uzanan asıl şehrin 19 mahallesinde Müslüman ahalinin yer aldığı kayıtlara geçmiştir. Kalenin dışında bulunan mahalleler, bu tarihlerde yerleşimin iyice kaleden çıkarak aşağıda Çoruh Nehri'ne ve dar vadiye doğru yayıldığını göstermektedir.

16. yüzyılın ikinci yarısında Erzurum ve Erzincan gibi şehirlerin önem kazanmaya başlaması Bayburt'u ikinci plana düşürmüş olmalıdır. Buna karşın şehir kültürel gelişmesini Osmanlı Dönemi'nde de sürdürmüştür. İlhanlılar zamanında inşa edilen Yâkutiye ve Mahmûdiye medreselerinde Bayburtlu Ahî Mehmed ve Ekmeleddin el-Bâbertî gibi önemli şahsiyetler yetişmiştir. 16. yüzyıla ait defterlere göre iki cami, dokuz mescit, dört medrese, beş zaviye, bir han kâh, iki muallim hane, iki hamam vardır. Ancak bunların çoğu bakımsızlık ve tahribat sebebiyle bugüne ulaşamamıştır.

1553'te Şah Tahmasb'ın akınlarına mâruz kalan şehir 19. yüzyıla kadar önemli bir olaya şahit olmamıştır. Osmanlı idaresinde Bayburt, doğu sınırına yakın bir kale-şehir olarak stratejik önemini bir süre daha

korumuştur. İran harpleri sırasında Bayburt özellikle askeri bakımdan önem kazanmıştır. Zira, cephane ve mühimmat gibi harp gereçleri, İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a gönderilmekte ve buradan da karayolundan Bayburt veya Erzurum'da depolanmaktadır (Konukçu 1994: 353). Osmanlı hâkimiyeti altında bir sancak merkezi olan Bayburt, İran'a ulaşan yolun üzerinde bulunması ve stratejik mevki dolayısıyla önemli bir yerleşim merkezidir.

Bayburt, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus birliklerinin işgaline uğramıştır (Fotoğraf 66). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda 1878 yılında ve 1916 yılında Ruslar tarafından tekrar işgal edilen Bayburt, 21 Şubat 1918 tarihinde düşman işgalinden kurtulmuştur (Miroğlu 1992: 226). Bu işgaller sırasında geniş ölçüde tahrip edilmiştir. İstiklâl Harbi başlarında Şeyh Eşref'in çıkardığı isyan Hâlid Bey kuvvetleri tarafından bastırılmıştır.

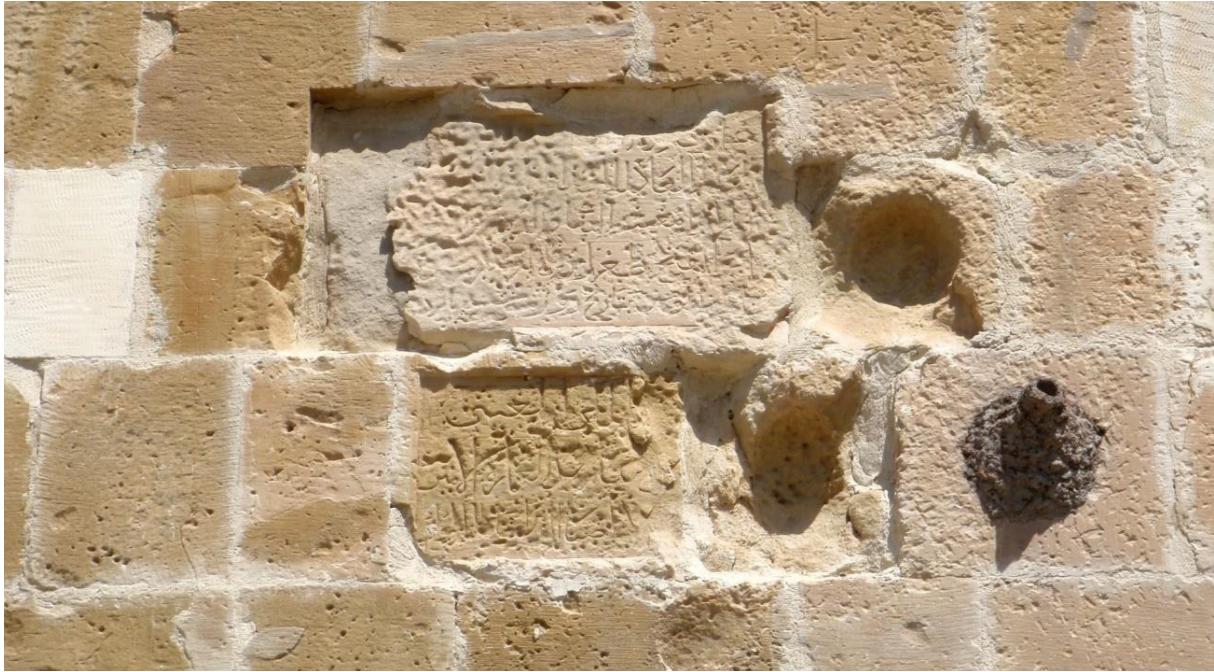
1551'den sonra sancak statüsünü kaybeden Bayburt Erzurum'un bir kazası durumuna gelmiştir. 1631'de yeniden adı geçen eyaletin livâsı (sancığı) haline geldiyse de daha sonra yine bir kaza olarak Erzurum'a bağlanmıştır. 1878 Berlin Antlaşması ile Kars ve Ardahan Ruslara verilince Çıldır Sancağı'nın merkezi olmuş, fakat idarî zorluk yüzünden sancak merkezi 1888'de tekrar Erzurum'a nakledilmiştir. 1927'ye kadar Erzurum'a bağlı olan Bayburt bu tarihte Gümüşhane'ye bağlanmış, 15.06.1989 tarihinde kabul edilen 3578 sayılı kanun ile de il haline getirilmiştir.

Sur Duvarında Yer Alan Kitabeler

Mahalli prensliklerle, Roma, Ermeni, Bizans, Müslüman Araplar ve Trabzon Komnenosları ve Türkler idaresinde sık sık el değiştiren Bayburt Kalesi'nde bir takım tamirat ve değişikliklerin yapılmış olması kaçınılmazdır. Günümüze ulaşan surların büyük bir bölümü Türkler tarafından yeniden inşa edilmiştir. Kale üzerinde bu onarımları belgeleyen 20 adet Arapça yazıt mevcuttur (Fotoğraf 67). Daha çok kapılarla şehre bakan cephelerdeki burçlarda yoğunlaşan kitabelerin on dördü yayınlanmıştır (Uluçam 1994: 415 dipnot 6).

Fotoğraf 66: 1876 yılında Bayburt Kenti (Bayburt Bel. Arşivi).

Fotoğraf 67: Bayburt Kalesi'ndeki Yazıtlar.

İ. A. Orbeli 1911 yılında Van'a giderken yol üzerinde bulunan Bayburt'a uğramış ve Bayburt Kalesi'ne ait burç ve kitabeleri gösteren on üç adet fotoğraf çekmiştir. İlk defa bu vesile ile görüntülenen kitabeler değişik tarihlerde yayınlanmıştır (Guzalyan 1956: 306-330; Kaynak 1959: 655-658; Ekşi - Çiğdem 2016: 138). Kitabeler, birbirlerinden farklı olarak kendilerine özgü Arapçalarıyla kale yapımı hakkında bilgi vermektedir (Fotoğraf 68). Kitabeler çoğunlukla iki levha halindedir: bunlardan büyüğünde yöneticilerin isimleri ve unvanları, alt tarafına konulan küçüğünde ise saray memurlarının unvanlı isimleri yazmaktadır.

Fotoğraf 68: Bayburt Kalesi'ndeki Yazıtlar.

İki kitabenin dışında levhalar genellikle birbirilerine bitişik durumdadır, ancak düzenli bir yerleştirilme şekilleri yoktur. Bir yerde küçük levha, üstteki büyük levhanın sol tarafında bulunurken, iki yerde sağ alt köşesine yerleştirilmiş, başka bir yerde ise her iki kitabenin sağ kenarları aynı eksende eşit biçimde duruyorken, farklı bir kitabe ise alt levhanın sol tarafı üstekinin sol tarafından daha uzak bir yere konulmuştur. Kitabeler özel olarak ortası düz levha şeklinde ve köşeli çerçeve görünümünde oyulmuşlardır. Aynı vakitlerde yapılan bu levhalar duvara konulup yazılmamış önceden hazırlanıp yerlerine konulmuştur (Fotoğraf 69). Bu nedenle duvara yerleştirme aşamasından sonra çerçeve içerisindeki yazı derinde kalmıştır (Ekşi - Çiğdem 2016: 143).

Fotoğraf 69: Bayburt Kalesi'ndeki Yazıtlar.

Kitabeler, çerçevelerinin derinde kalması sonucu biriken yağmur suları ve sur duvarında kullanılan taşlara göre farklı malzemeden yapılmış olmaları nedeniyle, oluşan çatlaklar gibi etkenlerle, her geçen gün biraz daha fazla zarar görmektedirler (Uluçam 1994: 420; Ekşi - Çiğdem 2016: 143).

1- 1 numaralı kitabe

Üzerinde tarih bulunan kitabelerdendir. Kayalar üzerinde yükselen duvarın köşesindedir (Ekşi - Çiğdem 2016, 149-152). Tercümesi, üst levha:

“Mübarek burç, (İslam ve Müslümanların izzeti) dünya ve dinin yardımcısı, Allah yolunda savaşan, yardımcı, zafer kazanmış, doğrulayıcı, adaletli ve âlim melik, Mü'minlerin Emiri'ne yardımcı Kılıç Arslan oğlu Me'sud oğlu Kılıç Arslan oğlu Ebulharis Tuğrul'un hükümdarlık günlerinde, 610 (1213) senesi...”

Alt levha:

“Bu yapıyı, Melik'in (yardımcısı)... Üstaddüdar Ziyaeddin Lülü yaptı(rdı)”. (Tercüme: Uluçam 1994: 418).

2- 2 numaralı kitabe

Çerçevenin sağ kenarı tahrip olmuş. Yüzeyde aşınma. Üst kenar yerinden oynayan ve kayan taşlar altında kalmıştır (Ekşi - Çiğdem 2016: 152-153). Tercümesi:

“Bu mübarek ve uğurlu yapı, Selçuk Oğullarının olgunu, meliklerin ve sultanların efendisi, İslam ve Müslümanların izzeti, dünya ve dinin yardımcısı, ibadetine bağlı, Allah yolunda savaşan, zafere ulaşmış, doğrulayan, adaletli, alim ve muazzam melik, Mü'minlerin Emiri'ne yardımcı, Kılıç Arslan oğlu Tuğrul'un hüküm sürdüğü günlerde yapıldı”. (Tercüme: Uluçam 1994: 416).

3- 3 numaralı kitabe

Levhasının sağ taraf yüzeyi aşınmış ve alt çerçevenin neredeyse tümü kırılmış durumdadır. Bu levha kendine özgü dikdörtgen formuyla Bayburt Kalesi kitabelerinden farklıdır. Duvara sol alt köşesi içerde kalacak şekilde yerleştirilmiştir (Ekşi - Çiğdem 2016: 156-157). Tercümesi:

“Rum ve Ermeni beldelerinin hâkimi, meliklerin ve sultanların efendisi, kafirleri ve müşrikleri kahreden, İslam'ın ve Müslümanların izzeti, dünya ve dinin yardımcısı, Allah yolunda savaşan, ibadetine bağlı, yardımcı, zafere ulaşmış, doğrulayan, adaletli ve alim melik, Mü'minlerin Emiri'ne yardımcı, Süleyman oğlu Kılıç Arslan oğlu Me'sud oğlu Kılıç Arslan oğlu Ebulharis Tuğrul”. (Tercüme: Uluçam 1994: 417).

4- 4 ve 5 numaralı kitabeler

Sur duvarlarının şehre bakmayan yönünde yer alana kitabeler birbirine çok benzerdir. Bu nedenle aynı elden çıktığı düşünülmektedir. Çerçeve taşlarının ortasında çini dekorasyon için büyük oyuklar bulunmaktadır. Kitabeyi oluşturan harfler yeterince net görülmektedir ve harflerin orantısızlığından ve satırların düzensizliğinden burada bahsetmek mümkün değildir (Ekşi - Çiğdem 2016: 162-164). Tercümesi, üst levha:

“Bu mübarek ve uğurlu yapı, dünya ve dinin yardımcısı, muazzam sultan Kılıç Arslan oğlu Ebulharis Tuğrul'un saltanat günlerinde (yapıldı)”

Alt levha:

“Bu mübarek yapı, Emri'in komutanı Ziyaeddin Kütval Bey Lülü'nün eliyle imar edildi”. (Tercüme: Uluçam 1994: 418).

5- 3735 numaralı kitabe

İki levhadan ibarettir. Metnin ve yazının hacmi önceden hesaplanmadığından her iki levhada da ilk iki satır normal yazılmasına rağmen sonraki satırlar büyük oranla değişikliğe uğrayarak başlarda büyük başlayan harfler cümlelerin sonuna doğru küçülmektedir (Ekşi - Çiğdem 2016: 146-147). Tercümesi, üst levha:

“Bu mübarek ve uğurlu yapı, Rum ve Ermeni beldelerinin hâkimi, Selçuk oğullarının olgunu, me-liklerin ve sultanların efendisi dünya ve dinin yardımcısı, Süleyman oğlu Kılıç Arslan oğlu Me’sud oğlu Kılıç Arslan oğlu Ebulharis Tuğrul’un saltanat günlerinde yapıldı”.

Alt levha:

“Melik Muğisi (Tuğrul Şah veya melikin yardımcısı anlamına) Allah’ın rahmetine muhtaç ve zayıf bir kul olan Lülü’nün eliyle, 610 (1213) senesi rebiülahir (ağustos) ayı ortalarında”. (Tercüme: Uluçam 1994: 415- 416).

6- 3737 numaralı kitabe

Çerçevesi bozulan ve muhtemelen mermiler ile zedelenen iki levhadan ibarettir. Önceden taslak çıkarılmadan ve ölçülmeyerek yazılmasından dolayı son satırdaki iki kelime alt tarafa aktarılmıştır (Ekşi - Çiğdem 2016: 148-149). Tercümesi, üst levha:

“Bu mübarek burcun yapımına, Rum ve Ermeni beldelerinin hâkimi, kâfir ve müşrikleri kahreden, İslam’ın ve Müslümanların izzeti, dünya ve dinin yardımcısı, ibadetine bağlı, Allah yolunda savaşan, zafere ulaşmış, yardımcı, doğrulayan, adaletli ve alim melik, Mü’minlerin Emiri’ne yardımcı, Kılıç Arslan oğlu, Me’sud oğlu Kılıç Arslan oğlu Ebulharis Tuğrul’un saltanat günlerinde başlandı”.

Alt levha:

“Melik Muğisi, bu binayı yapan zayıf kul Üstadüddar (yapı ustası, mimar) Lülü’dür”. (Tercüme: Uluçam 1994: 416).

7- 3738 numaralı kitabe

Kitabe metninde kelimelerin yerleştirilme düzensizliği dikkat çekmekte (Ekşi - Çiğdem 2016: 162-164 vd.). Tercümesi, üst levha:

“Bu yapı, İslam’ın ve Müslümanların izzeti, dünya ve dinin yardımcısı, en büyük şahlar şahı, muaz-zam sultan, Mü’minlerin Emiri’ne yardımcı, Me’sud oğlu Kılıç Arslan oğlu Ebulharis Tuğrul Şah’ın saltanatı zamanında (yapıldı)”.

Alt levha:

“Emir’in adaleti komutanı Ziyaeddin Lülü eliyle... Emir’in mimari...”. (Tercüme: Uluçam 1994: 417).

Bayburt Kalesi kitabeleri duvarların üzerinde birbirilerine yakın olmadan dağınık bir şekilde durmaktadır. Bu nedenle kitabeler birbirlerinin tamamlayamamakta ve birbirleri ile uyumsuzluklar ortaya çıkabilmektedir (Ekşi - Çiğdem 2016: 153). Kitabelerden sekizi çift, üçü tek levha, biri uzun yazı frizi şeklindedir. Hepsisi taş üzerine işlenen kitabelerden Tuğrul Şah ve Melik Sultan’a ait dördü kabartma; diğerleri kazıma nesih harflerle yazılmıştır. Okunabilen on kitabe yapıtiran, sekizinde mimar, birinde tamir ettirenin adı geçmektedir (Uluçam 1994: 420).

3735 numaralı kitabede verilen tarih, 3993 numaralı kitabe hariç kalenin bilinen kitabelerinin hepsinin tarihi hakkında bilgi vermektedir. 1 numaralı kitabeden anlaşıldığı kadarıyla kitabeler surların değil de burçların yapımı ile ilgilidir. 3737 veya 3738 numaralı kitabeler ise kaledeki inşaat faaliyetlerinin başlangıç tarihine işaret etmektedir (Ekşi - Çiğdem 2016: 169). F. M. Ekşi ve S. Çiğdem, kitabeler kalenin sadece giriş yerlerine değil de şehrin şimdiki yerine bakan taraflarına da konulmuş olmasını kale yapımının değişik yerlerde aynı anda başladığına, ancak bütün yerlerin aynı zamanda bitirilmediğine işaret ettiğini düşünmektedirler (Ekşi - Çiğdem 2016: 162-169).

Mevcut kitabelerden anlaşılabileceği gibi, kale Anadolu Selçuklu Dönemi’nde Erzurum Meliki Muğisiddin Tuğrul Şah tarafından 1213 yılında yaptırılmıştır (Uluçam 1994: 420 dipnot 11). Şerit kitabede adı geçen Melik Sultan, Tuğrul Şah’ın hanımı, Mengüceklî Hükümdarı Fahreddin Behram Şah’ın kızıdır (Uluçam 1994: 420 dipnot 12). Üstaddüdar Ziyaeddin Kütval Lülü ise Tuğrul Şah’ın komutanı ve Bayburt Kalesi’nin yapımından sorumlu mimardır (Uluçam 1994: 420 dipnot 13). Kanuni Sultan Süleyman’dan sonra Sultan III. Murad zamanında (1574) da tamir edilen kalenin sürekli bakımı için ekipler tahsis edilmiştir. Kuyud-ı Kadime arşivi tapu kayıtlarında, Bayburt’a bağlı eski Hristiyan köylerinden Everek (bugünkü Örence Köyü), Kopuz ve Lüsük-ü Süfla (Aşağı Lüsük) halkının vergilerine karşılık Bayburt Kalesi’nin bakım ve tamiriyle

görevlendirildikleri yazılıdır (Uluçam 1994: 420 dipnot 14). Yine tapu kayıtlarında 1516-1530 tarihlerinde Bayburt Kalesi'nde diğer görevlilerle birlikte "4 seng-tıraş, 1 neccar, 2 dizdar, 7 cebeci, 5 topçu ve 99 azabın" bulunduğu kayıtlıdır (Uluçam 1994: 420 dipnot 15). Kale, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında büyük ölçüde tahrip olmuş (Uluçam 1994: 420 dipnot 16), 1967 ve 2018 yıllarında bazı kısımları tekrar tamir edilmiştir.

Kent Gelişimi Açısından Bayburt Kalesi

İslamlaşma sürecinin başlangıcında bazı şehirlerde, bir müddet, mevcut eski mabetlerin camiye çevrildiği bilinmektedir. Türk şehrinde kurulan ilk camilerin genellikle kalede veya kalenin çok yakınında konumlandığı görülmektedir. İslamlaşma süreci belirli bir noktaya gelindiğinde ise cuma camilerinin kaleden çıkarak şehrin içinde konumlandığı ve şehrin merkezini teşkil ettiği gözlenmektedir (Adak 2015: 197 dipnot 696). Özellikle sur dışına çıkılırken Ulu Cami'ye en yakın alanın tercih edildiği görülmektedir. 13. yüzyılda Bayburt'un büyümesinde de benzer süreç yaşanmıştır. Yerleşim kale dışına çıkmaya başlayınca ilk şekillenene yer Ulu Cami ve çevresi olmuştur. Bayburt Ulu Cami de kalenin hemen eteğindedir ve şehir bunun etrafında gelişmiştir.

Bayburt bu tarihi süreç içerisinde özellikle Türk fetihleri zamanında kale-kent olarak sur içerisinde önemli bir konumda olduğundan dolayı güvenlik açısından ön plana çıkmış; daha sonra ekonomik gelişmeler, ticaretin gelişmesi ve güvenliğin sağlanması ile kalenin eteklerine doğru yayılarak Ulu Camii etrafında şekillenmiştir (Adak 2015: 203). Diğer bir ifade ile Bayburt kapalı kale-kent konumundan B Tipi Açık Kent modeline; kale dışında çeşitli nedenlerle yerleşimin başlaması ve kent merkezinin Ulu Cami etrafında kümelmesi ile evrilmiştir (Adak 2015: 204). Şehrin büyümesinde Orta Asya'dan gelen Türk göçlerinin etkisi de göz ardı edilmemelidir.

Orta Çağ'da birçok yağmaya maruz kalmasına rağmen iktisadi ve sosyal canlılığını yitirmeyen Bayburt, Erzurum'a bağlı mamur ve güzel bir şehirdir. Selçuklu Devri'nde, Tebriz'in İlhanlıların payitahtı ve İslam Dünyasının en büyük merkezi haline gelmesi, Trabzon-Tebriz yolunun canlanmasına ve bu sebeple de yol üzerinde Bayburt'un daha fazla gelişmesine imkân vermiştir (Adak 2015: 204 dipnot 729).

Bayburt, bir savunma merkezi olarak kale ile başlamış, daha sonra güvenliğin, ticaretin, uluslararası kervan ticaretinin güzergâhında olması ile yani, kısaca coğrafi ve sosyal-ekonomik faktörler sonucu, kale dışına taşmış ve günümüze kadar büyüyen bir yapılaşma – kentleşme sürecine girmiştir (Adak 2015: 205).

Bayburt kenti Çoruh Vadisi'nde kayalık bir tepe üzerinde bir kale yerleşmesi olarak kurulmuştur (Fotoğraf 70). Kentin kurulduğu bu tepe vadiyi ve yol şebekesini her daim denetimde tutmuştur. Bu sebeple kentin askeri işlevi hiçbir zaman kaybolmamıştır. Kentin askeri önemi, ticari açıdan da önem kazanmasının önünü açmıştır. Kentsel gelişim, Türk fethi ile 13. yüzyılda kale içinden kale eteğine inmiş ve burada gelişimine devam etmiştir (Adak 2015: 205 dipnot 732).

Bayburt, Karadeniz ile Doğu Anadolu arasında bulunan coğrafi konumunun kente ve

Fotoğraf 70: Bayburt Kenti ve Kalesi.

çevresine kattığı avantajlardan faydalanmıştır. Özellikle Trabzon limanına yakınlığı kentin ekonomisine katkı sağlamıştır. Bayburt'un önemli ticaret merkezlerine (Erzurum, Trabzon gibi) ulaşım kolaylığı,

tarım, hayvancılık, madenler gibi zenginliklere sahip olması, kentin ekonomik hayatına önemli katkılarda bulunmuştur (Adak 2015: 205).

Bayburt'ta, ilk yerleşme ve kuruluş Kale'de başlamıştır. 1600 m civarındaki yüksekliği Bayburt, Hart ovalarına hâkim bir tepede olması, kervan yollarının ve geçitlerinin kavşak noktasında bulunması yerleşim yerinin tercihinde önemli rol oynamış olmalıdır.

Korunaklı bir tepe ve su kaynağının yakında bulunması kalenin yerleşim merkezi olmasını sağlayan diğer önemli etkenlerdir. Bu kale-kent özelliği kentin yapılaşmasını ve gelişimini de etkilemiştir. Korunma, saldırılardan emin olma duygusuyla kale içinde yerleşim başlamış; Selçuklu Dönemi'nde ise kent kalenin güney eteklerine doğru genişlemiştir. Güven ve huzur ortamı insanların kale dışında yaşam alanı oluşturmalarını kolaylaştırmıştır (Adak 2015: 206).

Selçuklu Dönemi'ndeki Anadolu şehirlerine dair şehirlerin unvanlarını gösterir listeler bulunmaktadır. Bu listede Bayburt Dâr üs -suğr (uç/sınır şehri) olarak geçmektedir (Adak 2015: 202 dipnot 719). Tuncer Baykara'nın yaptığı Anadolu Selçuklu ülkesinin idari birimlerinde ise Bayburt Dâr'ül-celâl, Dâr'ün-necât olarak adlandırılmıştır (Adak 2015: 202 dipnot 720).

Kalede Yapılaşma

Evliya Çelebi, kalede Ebul Feth Cami ile 300 evin bulunduğunu bildirmektedir (Uluçam 1994: 421 dipnot 19). 16. yüzyıla ait bir tapu defterinde de 7 adet hububat ambarı kayıtlıdır (Uluçam 1994: 421 dipnot 20). Ancak yapılardan sağlam olarak hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Kalenin güneydoğusunda toplanan yerleşme alanlarının ancak izleri belli olmaktadır. Bu bölümde günümüze ulaşabilen veya kaynaklarda bildirilen kamusal yapılar hakkında bilgi verilecektir.

Ebu'l Feth Cami

Kalenin güneybatısında yer alan caminin yalnız kale burcuna yaslanan mihrap kemeri günümüze ulaşabilmiştir (Uluçam 1994: 422 fig. 20; Arslan - Çöteli 2015: 204). Mevcut kalıntılara göre Erzurum Kale Mescidi ile büyük bir benzerlik gösterir. Bu caminin adına yalnızca 1647 yılında Bayburt'u ziyaret eden Evliya Çelebi Seyahatnamesinde rastlamaktayız. Evliya Çelebi, iç kalede olan bu caminin gece ve gündüz kalabalık cemaate sahip olduğunu bildirmektedir (Evliya Çelebi, 401). Kalenin yaklaşık olarak orta noktalarında yer alan 13. yüzyıla ait kilisenin Türkler tarafından camiye çevrilerek Fetih Camisi adı verildiği ifade edilmektedir (Taşçı 1997: 74).

Çini Mescit / Sarı Burç Mescici

Ebu'l Feth Cami'sinden başka kalede Çini Mescit (Sarı Burç Mesciti) adıyla anılan ve çinilerle kaplı olduğu düşünülen ikinci bir camiden de bahsedilmektedir (Uluçam 1994: 422 fig. 22). Vakıf kayıtlarına göre Ahi Ahmed Zevani tarafından yaptırılmıştır (Konukçu 1994a: 378).

Türbe

Kalenin güneyinde, iki sur arasında, içinde lahitler ve mezar taşları ile basit bir mihrabı bulunan /Türbe-Tekke (?) Türk Dönemi'nden kalan başka bir kalıntıdır (Uluçam 1994: 422 fig. 21).

Sarnıç

Kalenin kuzeydoğusunda daha sağlam bir mimari arz eden ve toprak altında bulunan bir yapıdır. 20 x 45 m ölçülerinde dikdörtgen planlı yapı, sivri kemerli beşik tonozla örtülmüştür. Muntazam kesme taş duvarla örülüp üç yerden kemerle desteklenen yapının tonozu kısmen yıkılmıştır. H. F. Tozer, bu yapının sarnıç olduğunu düşünmektedir (Tozer 1881: 425).

16. yüzyıl tapu tahrir defterinde, kalede 7 adet hububat ambarı olduğu bilgisinden hareketle bunların muhtemel erzak deposu olduğunu düşünenler de bulunmaktadır (Miroğlu 1975: 120; Arslan - Çöteli 2015: 192).

Potern - Su Tünelleri

Potern - su tüneli olarak kullanıldığı düşünülen kaya oyukları Urartu Dönemi'ne işaret eden önemli ip uçları arasındadır (Fotoğraf 71). Kalenin güneydoğusunda, kayaya oyulan basamaklı tüneller Çoruh Nehri kenarına kadar inmektedir (Uluçam 1994: 422 fig. 23-24). Ancak, doğrudan nehir yatağına ulaşmayıp, yakınında tonozlu geniş bir mekanla sonuçlanırlar. Bir su kültünden çok suyun artırılması için böyle bir yöntemle baş vurulduğu düşünülebilir. Merdiven basamakları hayli yıpranmış olduğundan, bugün tünellere doğrudan iniş tehlikeli hale gelmiştir.

Fotoğraf 71: Ana Kayaya Oyulmuş Basamaklı Potern.

Sunak Çukurları

Kilisenin apsisi önünde, kesilerek düzeltilmiş ana kayaya oyulan yuvarlak çukurlar bulunmaktadır. Bunlar olasılıkla sunak çukurları olmalıdır. Ana kayaya oyulmaları ve şekilleri nedeniyle Urartu Dönemi'ne işaret etmektedirler.

Bazilikal Kilise

Kilise, kalede en tanınır durumda olan kalıntılardandır. Kalenin hâkim bir noktasında bulunmaktadır. Kıрма taş duvar örgülü yapı, 3 nefli bazilikal bir plana sahiptir. Kilisenin, ahşap bir çatısı ile bema ve prothesis odaları korunmuştur (Uluçam 1994: 422 dipnot 21). Bugün harabe halindeki kilisenin, ana apsisi 5 köşeli olup güney duvarındaki dikdörtgen çevreli kapısında basit süsleme unsurları mevcuttur (Uluçam 1994: 422 fig. 19).

Sonuç

Kop Dağı'nı geçememenin hıncını kaleden çıkaran Rus generali Paskewiç'in büyük tahribatına rağmen, Bayburt Kalesi hala haşmetli bir görünüşe sahiptir. Bayburt'un sembolü olan yapının Anadolu'daki Türk Dönemi kaleleri içinde de önemli bir yeri vardır. Diyarbakır ve Sinop Kaleleri gibi üzerinde en çok kitabe bulunduran nadir kalelerimizden biridir. Her ne kadar L.T. Güzalyan “.. Selçukluların orijinal bir hususiyetini bizzat kalede aramak beyhudedir. Mimari bakımdan da en iyi bir inşa tarzı sayılmayan bu kalenin Bayburt'a komşu civar kalelerin ve daha ileri gidilerek, bugün bile kalıntılarına rastlanması mümkün olan Doğu Ermenistan kalelerinin inşa tarzından farksızdır” (Uluçam 1994: 422 dipnot 23) diyorsa da kalenin değişik bölgelerine serpiştirilmiş kitabelerin malzeme ve tekniği ile duvarlar arasında bir sunilik olmadığı -yani kitabelerin sonradan konmayıp duvar yapısıyla bir bütünlük sağladığı ve Selçuklu Dönemi'nde yapıldığı açıkça görülmektedir. Şüphesiz Güzalyan, kalede bu kadar Selçuklu kitabesi olmasaydı, tüm seyyah ve araştırmacılar gibi “muhteşem bir kale” demekten kendini alamayacaktı. Kaldı ki, savunmaya yönelik bir mimarinin çağlar boyu kalıplaşmış çerçevesi içinde etnik bir özellik aramak beyhudedir. Buna rağmen, kaleyi renklendiren çinileri, günümüze ulaşamayan sivri kemerli köşkleri ve kitabelerle süsleme şeritlerindeki Rumi-palmet motifleriyle Selçuklu özelliğini görmemek mümkün değildir. Bayburt Kalesi, konumu ve Türk Dönemi öncesi yapısında olduğu gibi, Selçuklu Çağı'nda da Divriği Kalesi ile ortak değerlere sahiptir. Bayburt Kalesi süsleyen çinilerin benzerleri, Divriği Kale Mescidi ile Kemah türbelerinde de yer almaktadır (Uluçam 1994: 423 fig. 25-26).

Selçuklu, sonra da Osmanlı Dönemi'nden kalan kitabelerin varlığı, bazı art niyetli yabancı bilim adamlarının iddia ettiği gibi "Selçukluların Bayburt Kalesi'ne fazla bir katkıda bulunmadıkları" şeklindeki görüş ve propagandalarını tümüyle çürütmüştür.

Stratejik bir noktaya inşa edilen Bayburt Kalesi, savunmanın yanı sıra bölgenin kontrol ve güvenliğini de sağlamaktadır. Aynı zamanda ticari yolların üzerinde bulunması nedeniyle bölgenin ekonomik yaşamının gelişimini sağlayan bir fonksiyon da üstlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Adak 2015 M. Adak, X. - XV. Yüzyıllar Arasında Bayburt'un Tarihi Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Ainsworth 1842 W. F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, London.
- Akagün 1980 G. Akagün, Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri, İstanbul.
- Akbaygil vd. 2004 I. Akbaygil - H. İncelik - O. Aslanapa (eds.), Tarih Boyunca İznik, İstanbul.
- Arık 2007 O. Arık, "Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Dini ve Kamusal Yapılarında Çini", R. Arık - O. Arık (eds.), Anadolu Toprağının Hazinesi Çini Selçuklu ve Beylikler Çağı Çinileri, İstanbul, 37-190.
- Artuk 1975 İ. Artuk, "Bayburt Kalesi", Diyanet İslam Ansiklopedisi 5, 229-230.
- Arslan 2007 M. Arslan, Roma'nın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator, İstanbul.
- Arslan - Çöteli 2015 C. Arslan - M. G. Çöteli, "Anadolu - Türk Şehri Tarihinde Bayburt Kenti ve Anıtsal (Kamusal) Yapı Mirası", Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi 6, 185-219.
- Atasoy - Raby 1989 N. Atasoy - J. Raby, İznik Seramikleri, London.
- Ayduslu 2012 N. Ayduşlu, "Selçuklu ve Beylikler Döneminde Kakma Çiniler ve Günümüz Sanatından Birkaç Örnek", Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 29, 17-33.
- Bakırer 1981 Ö. Bakırer, Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, Ankara.
- Ballance 1960 S. Ballance, "The Byzantine Churches Trebizond", Anatolian Studies X, 141-176.
- Barbaro 1873 Barbaro, Travels to Tana and Persia, London.
- Beygu 1936 A. Ş. Beygu, Erzurum Tarihi Anıtları, Kitabeleri, İstanbul.
- Bournoutian 2011 G. A. Bournoutian, Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış, E. Abadoğlu (çev.), İstanbul.
- Bozkuş - Küçüler 2011 Y. D. Bozkuş - S. D. Küçükler, Armenia: Ermeniler ve Armenia Bölgesinin Eski Çağ Tarihi, Ankara.
- Bryer - Winfeld 1985 A. Bryer - D. Winfeld, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I, Washington D.C.
- Burney - Lang 2001 C. Burney - D. M. Lang, The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus, London.
- Clavijo 2007 R. Gonzales de Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, Ö. Rıza Doğrul (çev.), İstanbul.
- Çiğdem 2008 S. Çiğdem, Gümüşhane Bölgesinin Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları, Erzurum.
- Çiğdem 2013 S. Çiğdem, "Bayburt/Aydıntepe Yüzey Araştırması Işığında Bölgenin Eskiçağ Tarihinin Değerlendirilmesi", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 30, 65-81.

- Çiğdem vd. 2017 S. Çiğdem - O. Emir – H. İlhan, “Yüzey Araştırmaları Işığında Tarih Öncesi Dönemlerde Bayburt ve Çevresi”, P. Pınarcık - B. Gökçe - M. S. Erkek - S. C. Kandal (eds.), Prof. Dr. Recep Yıldırım’a Armağan, Ankara, 161-173.
- Çilingiroğlu 1984 A. Çilingiroğlu, Urartu ve Kuzey Suriye: Siyasal ve Kültürel İlişkiler, İzmir.
- Çobanoğlu 2019 A. Denknalbant Çobanoğlu, “Tokat ve Niksar’da Bazı Selçuklu ve İlhanlı Yapılarındaki Çini Süslemeler Üzerine Bir Değerlendirme”, Vakıflar Dergisi 51, 9-44.
- Çöteli 2005 G. M. Çöteli, Bayburt Kent Dokususun Gelişimi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Demiralp 1996 Y. Demiralp, Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları, Ankara.
- Demiriz 1973 Y. Demiriz, “Mimari Süslemede Renk Unsuru Olarak Kullanılan Keramik Çanaklar”, Sanat Tarihi Yıllığı 5, 175-208.
- Deyrolle 1869 T. Deyrolle, 1869’da Trabzon’dan Erzurum’a, R. E. Koçu (çev.), İstanbul.
- Diakonoff 1984 I. M. Diakonoff, The Pre-History of Armenian People, Anatolian and Caucasian Studies, Michigan.
- Diakonoff - Kashkai 1981 I. M. Diakonoff – M. Kashkai, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.
- Doğanay 2004 A. Doğanay, “Türk Sanatında Pelengi ve Şahibenek Nakışları ya da Çintamani Yanılgısı”, Divan İlmi Araştırmalar 17, 193-218.
- Ekşi 2016 M. F. Ekşi, ”Bir Rus Seyyahın 1911 Yılı Bayburt Kalesi İzlenimleri”, Kaleli Kentler ve Bayburt Kalesi Kongresi, Bayburt, 147- 176.
- Ekşi - Çiğdem 2016 F. M. Ekşi - S. Çiğdem, “L. T. Guzalıyan’ın “Bayburt Kalesinin Neşredilmemiş Kitabeleri” Adlı Makalesi”, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi 36, 137-172.
- El-Ömerî 2014 Ş. B. F. El-Ömerî, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, A. Batur (çev.), İstanbul.
- Emir 2014 O. Emir, Hellenistik ve Roma Döneminde Pontos (MÖ. IV. yy-MS. III. yy.), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon.
- Eryılmaz 2019 D. Eryılmaz, “Bayburt Kale Kazısı Seramik Buluntuları”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Eskici 2001 B. Eskici, Ankara Mihrapları, Ankara.
- Evliya Çelebi Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa – Bolu - Trabzon - Erzurum -Azerbaycan - Kafkasya - Kırım - Girit 2.2., Y. Dağlı - S. A. Kahraman (eds.), (İstanbul 2008).
- Gall 1967 H. von Gall, “Zu den kleinasiatischen Treppentunneln” Archaeologischer Anzeiger, Heft 4, 504-527.
- Gavaz 2008 Ö. S. Gavaz, “Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Suppiluliuma Döneminde Anadolu”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1, 21-39.
- Göde 1994 K. Göde, “Eratnalılar Hakimiyetinde Bayburt”, R. Yıldız (ed.), Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu, 23-25 Mayıs 1988, Ankara, 347-352.
- Gök 2021 S. Gök, “Manisa Ulu Cami’nin Örtü ve Duvar Sisteminde Ortaya Çıkarılan Testiler”, Sanat Tarihi Dergisi 30.1, 567-589.
- Gündüzalp 1981 N. Gündüzalp, “İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular”, IX. Türk Tarih Kongresi I, Ankara, 49-54.

- Güzalyan 1956 L. T. Güzalyan, “Neizdannie Nadpisi Bayburtskoy”, Tsitadeli Vizantiyskiy Vremennik VIII, Akademiya Nauk SSSR, Institut Istorii, 306-330.
- Hamilton 1842 W. Hamilton, Researches in the Asia Minor Pontus and Armenia with Some Account of their Antiquités and Geology I, London.
- Harmankaya - Tanındı 1997 S. Harmankaya – O. Tanındı, Paleolitik/Epipaleolitik Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY), İstanbul.
- Honigmann 1970 E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, F. Işıltan (çev.), İstanbul.
- İlhan 2019 H. İlhan, Yüzey Araştırmaları Işığında Bayburt ve Gümüşhane Çevresinde Helenistik-Roma Dönemleri (MS VI. Yüzyıl Başlarına Kadar), Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Intagliata 2018 E. E. Intagliata, Rome and the Tzani in Late Antiquity: A Historical and Archaeological Review, Anatolian Studies 68, 131-150.
- Karaalioğlu 1985 S. K. Karaalioğlu, Dede Korkut Hikayeleri, İstanbul.
- Karakoyunlu 1990 S. Karakoyunlu, Bayburt Tarihi, Ankara.
- Karasu 2022 Y. E. Karasu, “Ankara Yapılarında Bacini Uygulamaları”, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi 22.1, 349-384.
- Kaymakçı 2013 S. Kaymakçı, Eski Çağda Kelkit Vadisi (Lykos), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Kaynak 1959 İ. Kaynak, “Bayburt Kalesinin Neşredilmemiş Kitabeleri”, Belleten 92, 655-658.
- Kındıgılı 2019 M. L. Kındıgılı, “Kemah Mezar Anıtları”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 23 (Özel Sayı), 2169-2192.
- Kırzioğlu 1976 M. F. Kırzioğlu, Osmanlılar’ın Kafkas Elleri’ni Fethi: (1451-1590), Ankara.
- Konukçu 1994 E. Konukçu, “Bayburt’ta İlk Rus İstilas”, R. Yıldız (ed.), Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu, 23-25 Mayıs 1988, Ankara, 353-366.
- Konukçu 1994a E. Konukçu, “Bayburt Tarihi”, R. Yıldız (ed.), Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu, 23-25 Mayıs 1988, Ankara, 375-380.
- Kökten 1945 İ. Kılıç Kökten, “Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, A.Ü. D.T.C.F. Dergisi 3.5, 465-486. 487-505, özellikle 498-502 Karte 4.
- Köse 2021 G. G. Köse, Anadolu Mıhraplarında Seramik Çanak Kullanımı, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Kuş 2016 A. Kuş, Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın 2. Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi, Samsun.
- Lehmann-Haupt 1931 C. F. Lehmann-Haupt, Armenien Einst und Jetzt II-2, Berlin.
- Layard 1853 A. H. Layard, Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon with Travels in Armenia, Kurdistan, and the Desert, London.
- Marro 2008 C. Marro, “Ceramics in Transitions Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasan Anatolia”. K. S. Robinson – A. Sagona (eds.), Late Chalcolithic Ceramic Cultures in the Anatolian Highlands, Belgium, 9-23.
- Mathews 2014 K. R. Mathews, “Other Peoples’ Dishes: Islamic Bacini on Eleventh-Century Churches in Pisa”, Gesta 53.1, 5-23.
- Mellaart 1968 J. Mellaart, “Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age”, Anatolian Studies 18, 187-202.

- Mitford 1998 T. Mitford, "The Roman Frontier on the Upper Euphrates", R. Matthews (ed.), *Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Ankara, 255-272.
- Miroğlu 1975 İ. Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı, İstanbul.
- Miroğlu 1992 İ. Miroğlu, "Bayburt", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi V*, İstanbul, 226-228.
- Orbeli 1939 İ. A. Orbeli, "Seldjukskoe iskusstvo. Kratkoe izlojenie doklada", III Mezhdunarodniy kongress po iranskomu iskusstvu i arheologii, Dokladi, İzd. Akad. Nauk SSSR, 150 - 155.
- Orhanlı 2018 O. Orhanlı, *Anadolu Türk Mimarisinde Bezeme Unsuru Olarak Seramik Kullanımı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Öney 1976 G. Öney, *Türk Çini Sanatı*, İstanbul.
- Özey 1994 R. Özey, "Bayburt ve Çevresinin Coğrafi Özelliklerine Genel Bir Bakış", R. Yıldız (ed.), *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, 23-25 Mayıs 1988, Ankara, 437-494.
- Özger 2007 Y. Özger, *19. Yüzyılda Bayburt (1830-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Özger 2017 Y. Özger, "Yerli ve Yabancı Seyyahların Bayburt İzlenimleri", *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi II.4*, 41-57.
- Özmenli 1996 M. Özmenli, *Eski Çağda Gümüşhane ve Bayburt*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Özsait 1982 M. Özsait, "Anadolu'da Helenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, Ankara, 333-378.
- Paradeisopoulos 2014 I. K. Paradeisopoulos, "Route and Parasangs in Xenophon's Anabasis", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 54, 220-254.
- Pehlivan 1994 M. Pehlivan, "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi", R. Yıldız (ed.), *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, 23-25 Mayıs 1988, Ankara, 327-345.
- Piotrovsky 1969 B. B. Piotrovsky, *The Ancient Civilization of Urartu*, Geneva.
- Polat 2021 T. Polat, "Geç Dönem Osmanlı Mimarisinde Bölgesel Bir Süsleme: Bacini (Şanlıurfa Örnekleri Üzerinden Bir Değerlendirme)", *Sanat Tarihi Dergisi* 30.2, 1117-1145.
- Polat - Orhanlı 2020 T. Polat – O. Orhanlı, "Adıyaman Camilerinde Süsleme Unsuru Olarak "Bacini" Uygulamaları", *Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35, 672-701.
- Polo 2019 M. Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi: Harikalar Kitabı*, I. Ergüden - Z. Z. İlkelen (çev.), İstanbul.
- Redford 2014 S. Redford, *İktidar İmgeleri Sinop İç kalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, İstanbul.
- Sagona 1990 A. Sagona, "An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-Classical Period", *Araştırma Sonuçları Toplantısı VII*, 425-433.
- Sagona - Sagona 2004 A. Sagona – C. Sagona, *Archaeology at the North-East Anatolian Frontier I, An Historical Geography and a Field Survey of the Bayburt Province*, *Ancient Near Eastern Studies Supplement*, Belgium.

- Saka 2019 E. Saka, “Kanunî Devri’nde Bir Serhad Şehri Olarak Bayburt”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 6.3, 1599-1619.
- Sandwith 1856 H. Sandwith, A Narrative of the Siege of Kars and of the Six Months’ Resistance by the Turkish Garrison under General Williams to the Russian Army, London,
- Sevgen 1959 N. Sevgen, Anadolu Kaleleri I, Ankara.
- Sinclair 1989 T. A. Sinclair, Eastern Turkey: An Arhitectural and Archaeological Survey II, London.
- Sinclair 1990 T. A. Sinclair, Eastern Turkey: An Arhitectural and Archaeological Survey, Volume IV, London.
- Strabon Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası, A. Pekman (çev.), 4. Baskı, İstanbul, 2012.
- Şahin 2018 T. E. Şahin, “Strabon’un Hayaşa Bölgesi Kentleri; Satala’dan Zımara’ya”, Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi 15, 11-39.
- Taşçı 1997 A. Taşçı, Bayburt’ta Türk İslam Dönemi Dini Mimari, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Tarkan 1974 M. T. Tarkan, “Bayburt’un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri” Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi 5, Ekim 1972, 83–88.
- Tekin 2016 O. Tekin, Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İstanbul.
- Texier 1842 Chr. Texier, Description de l’Arménie, la Perse, la Mésopotamie I, Paris.
- Tozer 1881 H. F. Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asia Minor, London.
- Tozlu 1997 S. Tozlu, Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Turan 1973 O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul.
- Turan 1979 O. Turan, “Bayburt”, İslam Ansiklopedisi II, İstanbul, 365-367.
- Türk Patent Enstitüsü 2009 Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Tescil No: 137, İznik Çinisi. <https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/37b0c4ca-7805-46b1-b212-5d9a166df063.pdf>
- Uluçam 1994 A. Uluçam, “Bayburt Kalesinin Tarihi ve Mimari Özellikleri”, R. Yıldız (ed.), Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu, 23–25 Mayıs 1988, Ankara, 415-427.
- UNESCO 2016 Intangible Heritage List, Traditional Craftsmanship of Çini-making.11. COM.10.b.34. <https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-craftsmanship-of-inci-making-01058>
- Uslu 1980 G. (Akagün) Uslu, Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri, İstanbul.
- Üçüncü 2015 K. Üçüncü, Dede Korkut ve Bayburt, Ankara.
- Ünsal 2006a V. Ünsal, Yukarı Çoruh Havzasının Tarihi ve Arkeolojisi, Bayburt Yöresi, Trabzon.
- Ünsal 2006b V. Ünsal, Tarihi ve Arkeolojik Yönüyle Çoruh Havzası (Bayburt, İspir, Yusufeli), Trabzon.
- Ünsal 2014 V. Ünsal, “Bayburt Kaleleri”, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1, 88-102.
- Walpole 1851 F. Walpole, The Ansayrii, (or Assassins,) with Travels in the Further East, in 1850-51. Including a Visit to Nineveh, London.

- Yakar 2007 J. Yakar, Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı, İstanbul.
- Yerasimos 1991 S. Yerasimos, Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XVe - XVIe Siècles), Ankara.
- Yetkin 1965 Ş. Yetkin, "Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler ve Teknikleri", Sanat Tarihi Yıllığı 1, 60-102.
- Yetkin 1986 Ş. Yetkin, Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul.
- Xenophon Xenophon, Anabasis, S. Ceviz (çev.), İstanbul, 2014.
- Zachariadou 2007 E. A Zachariadou, "Trabzon ve Türkler (1352-1402)", M. Keçiş (çev.), OTAM 22, 221-241.

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

- Fotoğraf 1 - Pomposa Manastırı Cephesinde Baçiniler, Ferrara, İtalya: Foto: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bc/Abbazia_di_Pomposa_-_Rosace.JPG (Erişim 02.10.2023).
- Fotoğraf 2 - “Pilate” Avlusu Duvarında Baçini, Santo Stefano Bazilikası, Bologna, İtalya. Foto: Yazar.
- Fotoğraf 3 - İslami Kökenli Baçiniler, San Sisto Kilisesi, Pisa, İtalya. Foto: Mathews 2014: 14.
- Fotoğraf 4 - Christ Pantokrator Kilisesi, Mesembria (Nesebar), Bulgaristan. Foto: https://en.wikipedia.org/wiki/Church_of_Christ_Pantocrator,_Nesebar (Erişim 02.10.2023).
- Fotoğraf 5 - Molla Büyük Mescidi Mihrabı, Solda Numaralandırılmış Dairelerin Baçinileri Gösterdiği Çizim, Sağda Mihrap Görseli. Foto: Karasu 2022: 359.
- Fotoğraf 6 - Bayburt Kalesi Planı. Foto: Intagliata 2018: 143.
- Fotoğraf 7 - Bayburt Kalesi Duvarlarında Baçini Oyukları. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 8 - Van Sinaneddin (Kızıl) Cami Minaresinde Baçiniler. Foto: https://www.mustafacambaz.com/postcards.php?image_id=32305&sessionid (Erişim 02.10.2023).
- Fotoğraf 9 - Bayburt Kalesi Sur Yüzeyinde Baçini Parçası. Foto: Eryılmaz 2019: 146.
- Fotoğraf 10 - Ani Kalesi’nde Haç Motifi Oluşturan Renkli Taşlar ve Baçini Oyukları. Foto: Eryılmaz 2019: 147.
- Fotoğraf 11 - İznik Vakfı Atölyelerinde Üretilen Numune Çiniler ve Karar Süreci. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 12 - 2020 Yılı Mart Ayında Üretim Süreci Tamamlanan 1. Etap Çinileri. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 13 - 2021 Yılı Nisan Ayında Üretim Süreci Tamamlanan 2. Etap Çinileri. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 14 - Kobalt, Turkuaz ve Yeşil Renkli Desensiz Tabaklar. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 15 - Kontur Aşaması Tamamlanmış Tabaklardan Örnekler. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi

- Fotoğraf 16 - Sonsuzluk Motifli Tabak. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 17 - Haşhaş Motifli Tabak. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 18 - Aşk Motifli Tabak. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 19 - Allah Lafzı Motifli Tabak. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 20 - Gökyüzü Motifli Tabak. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 21 - Çarkıfelek Motifli Tabak. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 22 - Sonsuzluk Motifli 40 x 20 cm Ebatlı Karo. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 23 - Sonsuzluk Motifli 30 x 20 cm Ebatlı Karolar. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 24 - Çinilerin Montajı Sırasında Sur Duvarının Görünüşü. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 25 - Çinilerin Montajı Sırasında Sur Duvarının Görünüşü. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 26 - Çinilerin Montajı. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 27 - Çiniler Yerleştirildikten Sonra Bayburt Kalesi Surlarının Görünüşü. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 28 - Çiniler Yerleştirildikten Sonra Çinili Mescit Burcunun Görünüşü. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 29 - Çiniler Yerleştirildikten Sonra Bayburt Kalesi Görünüşü. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 30 - Çiniler Yerleştirildikten Sonra Bayburt Kalesi Görünüşü. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 31 - Kubbet-üs Silsile Çini Restorasyonu Öncesi ve Sonrası, Mescid-i Aksa. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 32 - Osmanlı Saat Kulesi'nin Yenilenen Çinileri, Meksika. Foto:İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 33 - Shibuya Dostluk Anıtı, Tokyo. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 34 - Türkiye Cumhuriyeti Misyon Binaları, Strazburg. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 35 - Türkiye Cumhuriyeti Misyon Binalarındaki Turkuaz Renkli Çiniler. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 36 - NATO Binasında Yer Alan Çini Pano. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.

- Fotoğraf 37 - UNESCO Binasında Yer Alan Çini Panolar. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 38 - Ferruh Başağa Tasarımı Preveze Deniz Zaferi Panosu. Foto: Adalar Postası, 2 Aralık 2005, <https://adalarpostasi.com/2008/10/20/adalar-postasi-205-oral-calislardan-pano-yazisi/> (Erişim: 02.10.2023).
- Fotoğraf 39 - İznik Çinileriyle Yeniden Üretilen Preveze Deniz Zaferi Panosu, Deniz Müzesi Cephesi, Beşiktaş. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 40 - Çini İçin Sergisi, Ayasofya, 2005. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 41 - Bayburt ve Komşuları. Foto: İlhan 2019: 4 fig. 1.
- Fotoğraf 42 - Bayburt'un Coğrafi Konumu. Foto: Google-Earth.
- Fotoğraf 43 - Roma Dönemi Pontos Bölgesi. Foto: Kaymakçı 2013: 294 harita 6.
- Fotoğraf 44 - Xenophon. Foto: [https://www.wikiwand.com/en/Anabasis_\(Xenophon\)](https://www.wikiwand.com/en/Anabasis_(Xenophon)) (Erişim: 21.01.2022).
- Fotoğraf 45 - Anabasis Rotası. Foto: Adak 2015: 303 harita 3.
- Fotoğraf 46 - Anabasis Rotası. Foto: [https://www.wikiwand.com/en/Anabasis_\(Xenophon\)](https://www.wikiwand.com/en/Anabasis_(Xenophon)) (Erişim: 21.01.2022).
- Fotoğraf 47 - Xeneophon'un Olası Dönüş Rotaları. Foto: İlhan 2019: 36 fig. 2.3.
- Fotoğraf 48 - Trabzon - Tebriz Ticaret Yolu (John E. Woods'dan). Foto: Arslan - Çöteli 2015: 189 fig. 3.
- Fotoğraf 49 - Bayburt Kalesi. Foto: Google-Earth.
- Fotoğraf 50 - Bayburt Kalesi'nin Kurulu Olduğu Kayalık. Foto: Arslan - Çöteli 2015: 191 fig. 5.
- Fotoğraf 51 - Bayburt Kalesi. Foto: Arslan - Çöteli 2015: 192 fig. 6.
- Fotoğraf 52 - Kale Surları ve Burçları. Foto: Arslan - Çöteli 2015: 193 fig. 7.
- Fotoğraf 53 - Kale Surları. Foto: Adak 2015: 323 fig. 37.
- Fotoğraf 54 - Bayburt Kalesi'nde Baçinilerin Korunan Yerlerinden Örnekler. Foto: Adak 2015: 320 fig. 32.
- Fotoğraf 55 - Kale Surlarında Yazıt Örnekleri. Foto: Adak 2015: 318 fig. 28
- Fotoğraf 56 - Bayburt Kalesi'nde Üç Daire Şeklinde Oyulan Taşlar. Foto: Adak 2015: 319 fig. 30.
- Fotoğraf 57 - MÖ II. Binyılda Anadolu'nun Politik Yapısı. Foto: Kaymakçı 2013: 291 harita 3.
- Fotoğraf 58 - Ana Kayaya Oyulmuş Basamaklı Su Tüneli. Foto: Ünsal 2014: 96 fig. 5.

- Fotoğraf 59 - Kilise Duvarında Devşirme Olarak Kullanılan Latince Yazıt. Foto: İlhan 2019: 48 fig. 2.6.
- Fotoğraf 60 - Danişment ve Saltuklu Beylikleri. Foto: <https://anadoluyugeziyorum.com/blogdetay/anadoluda-kurulan-turk-beylikleri> (Erişim 21.01.2022).
- Fotoğraf 61 - Eretna Beyliği. Foto: <https://anadoluyugeziyorum.com/blogdetay/anadoluda-kurulan-turk-beylikleri> (Erişim 21.01.2022).
- Fotoğraf 62 - Kadı Burhâneddin Devleti. Foto: <https://i0.wp.com/www.tarihyolu.com/wp-content/uploads/2017/08/anadolu-turk-beylik-haritasi.jpg?ssl=1> (Erişim 21.01.2022).
- Fotoğraf 63 - Akkoyunlu – Karakoyunlu Devletleri. Foto: <https://tarihportali.net/2-beylikler-donemi-maddeler-halinde> (Erişim 21.01.2022).
- Fotoğraf 64 - Karakoyunlular Devleti. foto: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/87/Karakoyunlular_yeni.jpg (Erişim 21.01.2022).
- Fotoğraf 65 - Safevî Devleti. Foto: https://tr.wikipedia.org/wiki/Safev%C3%AEler#/media/Dosya:The_maximum_extent_of_the_Safavid_Empire_under_Shah_Abbas_I.png (Erişim 21.01.2022).
- Fotoğraf 66 - 1876 yılında Bayburt Kenti (Bayburt Bel. arşivi). Foto: Arslan - Çöteli 2015: 190 fig. 4.
- Fotoğraf 67 - Bayburt Kalesi'ndeki Yazıtlar. Foto: Adak 2015: 320 fig. 31.
- Fotoğraf 68 - Bayburt Kalesi'ndeki Yazıtlar. Foto: Adak 2015: 319 fig. 29.
- Fotoğraf 69 - Bayburt Kalesi'ndeki Yazıtlar. Foto: Adak 2015: 321 fig. 33.
- Fotoğraf 70 - Bayburt Kenti ve Kalesi. Foto: Adak 2015: 316 fig. 24.
- Fotoğraf 71 - Ana Kayaya Oyulmuş Basamaklı Potern. Foto: Ünsal 2014: 96 fig. 6.
- Fotoğraf 72 - Bayburt Kalesi Sur Duvarı. Foto: İznik Vakfı Fotoğraf Arşivi.
- Fotoğraf 73 - Sur Yüzeyine Çini Yerleştirilmesi Sonrası Baçiniler. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 74 - Kale Kazısından Elde Edilen, Baçini Çukurlarıyla Aynı Forma Sahip Tabak-Çanak Örnekleri. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 75 - Ermenek Ulu Cami Mihrabının Üst Köşelerindeki Baçiniler. Foto: Küçükköroğlu 2017: 164.
- Fotoğraf 76 - Bayburt Ulu Cami Minaresi Süsleme Detayı. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 77 - Bayburt Ulu Cami Minaresinde Yer Alan Süslemenin Çizimi. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 78 - Baçinilerle Oluşturulmuş Çintemani Motifi. Foto: Bayburt Müze Arşivi.

- Fotoğraf 79 - Çintemani Motifinin Şerit Halinde İlerleyişi. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 80 - Kale Kazılarında Elde Edilen Seramiklerde Yer Alan Motifler ve Renkler. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 81 - Sur Yüzeyine Yerleştirilen Çini Örnekleri. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 82 - Etap İşİ İskele ve Çini Yerleştirilmesi. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 83 - Etap İşİ Çini Yerleştirme İşinden Görüntü. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 84 - II. Etap İşinde Yapılan Burcun Yüzeyinde Yer Alan *in-situ* Baçını Çukurları. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 85 - II. Etap İşİ Kapsamında *in-situ* Baçını Çukurları Takip Edilerek Baçınilerin Burç Üzerinde Simetrik İlerleyişi. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 86 - II. Etap İşİ İskele ve Çini Yerleştirilmesi. Foto: Bayburt Müze Arşivi.
- Fotoğraf 87 - I. ve II. Etap İşleri Sonunda Surların Görünüşü. Foto: Bayburt Müze Arşivi.

DİZİN

A

Abaka Han 49
Adıyaman 12
Ahi Ahmed Zevani 60
Ahi Ayna Bey 50
Ahlat 16
Ahmed Bey 51, 53
Akamenid 45
Akampsis 46
Akçakoyunlu 41
Akdeniz 10, 29
Akilisene 46
Akkoyunlu 31, 41, 50, 51, 52, 53, 54, 88
Akkoyunlu Hasan Bey 52
Aksaray 49, 66
Aksaray Kızıl Minare Cami 66
Akşehir 66
Akşehir Ferruḫşah Mescidi 66
Akşehir Küçük Ayasofya Mescidi 66
Aladağ 52
Alâeddîn 50
Alâeddîn Eratna 50
Alaeddin Keykubad 48
Alâeddin Keykubad 48
Alâüddevle 54
Aleksios 52
Alexios 50
Alexis Comnene 47
Allah Lafzı 19, 20, 71, 86
Alman 35
Al Umari 36
Amalfi 10
Amasya 50
Amid 52
Âmidliler 52
Âmid Türkleri 52
Anabasis 34, 87
Anadolu 12, 13, 14, 15, 16, 24, 31, 32, 35, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 58, 59, 60, 61, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 77, 87
Anadolu Selçuklu Dönemi 12
Andronikos 48
Ani 9, 15, 16, 66, 67, 69, 83
Ankara 11, 50, 51, 52
Anna 52
Antigonos 46
Antipatros 46
Antonius Pius 46
Apkaz 47
Arap 31, 47, 48
Arapça 41, 42, 55, 63
Aras 35, 43, 44

Aras Vadisi 44
Ardahan 55
Ardanuç 47
Argiştı 33, 44, 45
Asia 44
aslan 13, 41, 63
Assur 44
Asya 32, 36, 40, 41, 59
Aşağı Chriana 33
Aşağı Lüsük 58
Aşık Mehmed 63
aşk 19
Aşkale 33
Athanese Nikitin 35
Austen Henry Layard 35
Avrupa 12, 29, 36, 40
Avrupa Konseyi 29
Avrupalılar 49
Ayasofya 24, 28, 29, 66, 87
Aydıntepe Ovası 53
Azerbaycan 52
Azzi-Hayaşa 44
Azzi Krallığı 43, 44

B

Babil 33
Bâbirt 31
baçını 9, 10, 12, 15, 16, 17, 18, 39, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 76, 77
Bagratlılar 47
Baiberdan 31
Baiburt 31
Bakır Çağı Seramiği 43
Bamsı Beyrek 41
Barbaro 36, 63
Basgoidariza 46
Basra Körfezi 36
Batum 32
Bayberd 31
Bayburd 31, 41, 54
Bayburd Kalesi 54
Bayburd , 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 67, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 78, 81, 82, 83, 84, 83, 86, 87, 88, 89, 6, 77
Bayburd Kalesi 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 71, 74, 75, 76, 77, 79, 78, 83, 86, 87, 88

Bayburtlu Ahî Mehmed 54
 Bayburt Ovası 32, 43
 Bayburt Ulucami 14, 16
 Bayındır 51
 Bayındırılar 52
 Baypirt 31
 Bay-yurd 41
 bazilikal 61
 Behramşah Türbesi 66
 Bekir Bey 53
 berdın 31
 Berlin Antlaşması 55
 Beşiktaş İskele Meydanı 28
 Bey-Börek 41
 Beylikler 12, 68
 Bıyıklı Mehmed Bey 54
 Birinci Dünya Savaşı 40
 Bitlis 41
 Bizans 9, 11, 15, 16, 31, 47, 55, 65, 81
 Bizanslılar 36
 Bologna 10, 83
 Bosporus 46
 Bozdoğan 50
 Brüksel 27
 Bulgar 53
 Bulgaristan 9, 11, 83
 Burc-u Sarı Mescit 18, 74
 burg 12
 Burkar 53
 burt 12
 Büyük Armenia 46
 Büyük İskender 46

C

camı 9, 11, 12, 40, 54
 Canik 50, 54
 Celaleddin Harizmşah 48
 Celâyirli Şeyh Hasan 49
 Cemâl ed-Din Kara Yusuf 53
 Ceneviz 49
 Cenova 10
 Charles Texier 13, 63
 Christ Pantokrator Kilisesi 11, 83
 Cihanşah 53
 Cihan Şah 48, 53
 Cihanşah Padişah 53
 Cumhuriyet Dönemi 74

Ç

Çaldıran Savaşı 54
 Çaldıran Zaferi 54

çanak 9, 11, 12, 14, 24, 39, 65
 Çanakkale 24, 27
 Çanakkale Şehitleri Anıtı 27
 çarkıfelek 19
 Çavuşkiran 32
 Çayır Yolu 42
 Çepni 50
 Çıldır 55
 Çingene 41
 çini 12, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 25, 26, 27, 57, 64, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 74, 75, 76, 77
 Çinili Mescit 18, 22, 74, 75, 76, 86
 çini-maçın 15
 Çini-maçın Kalesi 13
 Çinimaçın Kalesi 67
 Çini Mescit 60
 çintemani 15, 64, 70, 71, 76
 Çobanlılar 49
 Çobanlı Şeyh Hasan 49, 50
 Çoruh 12, 13, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 53, 54, 59, 61
 Çoruh Nehri 13, 32, 36, 38, 40, 41, 45, 47, 54, 61
 Çoruh Vadisi 12, 32, 35, 44, 45, 59
 Çorum 50
 Çoşan 32

D

Daiene Krallığı 44
 Daieneler 44
 Danişmend Gazi 48
 Danişmendiler 48
 Dânişmendli 47
 Danişmend-name 48
 Danişmendoğulları 41
 Dâr'ül-celâl 60
 Dârülcelâl 49
 Dâr'ün-necât 60
 Dâr üs -suğr (uç/sınır şehri) 60
 Dasteira 46
 Daya(e)ni 43
 Dede Korkut 41
 Demir Çağı 44
 Demir Kapı 39
 Demirtaş 49
 Deniz Müzesi 27, 28, 87
 Diau(e)hi 43
 Diauehi 33, 44
 Diauhe 44
 Diauehi Beyliği 44
 Diauehi Krallığı 44, 45
 Divriği 14, 41, 61, 66
 Divriği Kale Cami 14, 66
 Divriği Kale Mescidi 61

Diyarbakır 40, 52, 53, 61
 Diyar-ı Bekr 52
 Doğu Anadolu 32, 35, 37, 44, 45, 49, 52, 59
 Doğu Karadeniz 12, 31, 32, 34, 35, 40, 46, 48
 Doğu Roma 47
 Dostluk Anıtı 25, 86
 Duduzar Köyü 41
 Duharlı 53
 Duharlı Boyu 53
 Dulkadıroğulları 54
 Dumlu Dağı 35

E

Ebû-Bekr-i Tihranî 53
 Ebul Feth Cami 60
 Ebulharis Tuğrul 57, 58
 Ebu Said Bahadır Han 49
 Ebû Said Bahadır Han 49
 Efes Antik Tiyatrosu 27
 Ege 45
 Ekmeleddin el-Bâbertî 54
 Elbistan 48
 Emir Çoban 49
 Emîr Eratna 49, 50
 Emir Pir Muhammed 51
 Emîr Temürtaşoğlu 49
 Emîrzâde Pîr Hüseyin 50
 Endülüüs 10
 Epipaleolitik Çağ 42
 Eratna 49, 50, 51
 Eratnalılar 49, 50, 51
 Eretna Bey 50
 Eretnaoğulları 50
 Ergani 52
 Erken Trans-Kafkasya Kültürü 43
 Erken Tunç Çağı 43
 Ermenek Ulu Cami 68
 Ermeni 31, 40, 41, 42, 55, 57, 58
 Ermenistan 44, 61
 Erzincan 32, 36, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54
 Erzurum 12, 16, 21, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 71, 72, 73, 74, 75
 Erzurum Kale Mescidi 60
 Euphrates 46
 European Route of Ceramics 29
 Everek 58
 Evliya Çelebi 41, 60, 63
 Eyyûbiler 53

F

Fahreddin Behram Şah 58
 Fas 10
 Fatih Mehmed Han 41
 Fatih Sultan Mehmed 53, 54
 Ferrara 9, 83
 Fetih Camisi 60
 Fırat 35, 44, 46, 52, 53
 Fırat Vadisi 44
 firit 16
 Fransa 25
 Fransız Akademisi 40
 Frederick Walpole 35
 Frigya 45, 46

G

Gabras 47, 48
 Gaziantep 12
 Gazi Türbesi 66
 Geçit Ülkeleri 33
 Geç Kalkolitik 42
 Gemlik 46
 Gez Alanı 42
 Gıyaseddin Mehmet Bey 50
 Gıyâseddin Mesud 49
 Giresun 44
 Gökçedere 42
 gökyüzü 19
 Gümüşhane 31, 32, 34, 36, 41, 45, 55
 Gündülak Tepe 42
 Güney Kafkasya 15
 Güney Rusya 36
 Gürcü 44, 47
 Güzel Burç 38, 39
 Gymnias 12, 34, 37

H

Haçlı Seferi 10
 Haldi 45
 Haldia 47
 Haldiler 45
 Haldizen 32
 Hâlid Bey 55
 Halys 46
 Hamilton 13, 34, 41, 42, 63, 64
 Harizmşah 48
 Harpasos 37
 Harput 51
 Harrekan Kümbeti 9
 Harşit 33
 Hart 60
 Hasan Bey 52, 53

Hasankeyf 16
 Hasan Keyf 53
 Hasan Padişah 53
 hass-ı hümayundan 41
 haşhaş 19
 Hayaşa 43, 44
 Helen 35, 37
 Helenistik Dönem 46
 Henry Fanshawe Tozer 35
 Henry Fashawe Tozer 63
 Henry Finnis Blossie Lynch 63
 Herakleia 46
 Heybeliada 27
 Heybeliada Deniz Harp Okulu 27
 Hristiyan 41
 Hısn Keyfa 53
 Hindi 42
 Hindistan 35
 Hitit 12, 43, 44
 Hititler 44
 höyük 44
 Hududu'l-alem 47
 Humphry Sandwith 63
 Huqqana 44
 Hurri 43, 44
 Hurri-Mitanni 44
 Hydara 46

I

II. Mesud 31
 I. Iustinianus 12
 I. Menua 33
 Irak 52
 Irakeyn Seferi 54
 Iustinianus 12

İ

İlhanlı 40, 49
 İlhanlı Devleti 40
 İlhanlılar 49, 54
 in-situ 67, 69, 71, 73, 74, 75
 İpek Yolu 41
 İran 32, 35, 40, 44, 54, 55
 İrene 52
 İris 46
 İskender Bey 53
 İslam 9, 10, 11, 15, 35, 49, 57, 58, 59, 69, 70, 79, 82, 83
 İslamiyet 15, 71
 İsmail 35, 48, 53
 İsmail Paşa 35
 İspir 32, 34, 44, 48, 50, 53, 54

İstanbul 9, 24, 33, 36, 55
 İstiklâl Harbi 55
 İtalya 9, 10, 11, 15, 83
 İtalyan işi 13
 iznik 12
 İznik 9, 11, 12, 16, 17, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 64, 66, 73, 75, 83, 86, 87, 88
 İznik Çinisi 21, 24
 İznik Vakfı 16, 17, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 83, 86, 87, 88

J

Japonya 25
 John Macdonald Kinneir 63
 Josaphat Barbaro 63
 Justinianus 37, 38
 Justinianus Burcu 38

K

Kadı Burhâneddin 51
 Kadı Burhâneddin Ahmed 51
 Kadı Burhâneddin Devleti 51
 Kahramanmaraş 12
 Kale Mescit 74
 Kalkolitik Çağ 42, 43
 Kanis 33
 Kanuni Sultan Süleyman 12, 40, 58
 Kapadokya 46
 Karadeniz 12, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 46, 47, 48, 50, 52, 59
 Karahisar 50, 54
 Kara Hisar 52
 Karakoyunlu 38, 41, 47, 51, 52, 53, 88
 Kara Maksûd-i Sultânî 54
 Kara Mehmed 53
 Karanbük 50
 Karanbük Zaferi 50
 Karasu 9, 44, 53
 Kara Yusuf 53
 Kara Yûsuf 51
 Karayülük Osman 51, 52
 Kara Yülük Osman 51, 52, 53
 Karaz Kültürü 43
 Karaz Seramiği 43
 Kars 9, 55
 Kars Micigirt 9
 Kartel 47
 Kastilyalı Clavijo 35
 Kayseri 49, 50, 51, 52
 Kazvin 9
 Kelkit 32, 33, 44, 45, 46, 53, 54
 Kelkit-Sadak 54

Kemah 44, 50, 54, 61, 66
 Kemah Behramşah Türbesi 66
 Kemah Mengücek Gazi Türbesi 66
 Kemer 32
 Kenya 9
 Khaldai 46
 Khaldia 47
 Khart Düzü 53
 Kholkis 46
 Kıbrıs 9
 Kılıçarslan 51
 Kılıç Arslan 57, 58
 Kırım 46
 Kırklar 32
 Kızılay 40
 Kızılırmak 46
 Kız Kulesi 27
 kilise 9, 46
 Killiğin Mağarası 42
 Kios 46
 kitabe 12, 14, 39, 40, 57, 58, 61, 63, 66
 Kitab-ı Diyarbekriye 50
 Kolkhis 46
 Konya 14, 16, 48, 50, 51, 63, 66, 68
 Konya Alâeddin Cami 14, 66
 Konya Kazım Karabekir Cami 68
 Kop 32, 33, 36, 61
 Kopuz 58
 Kovans 54
 Koyunhisar 50
 Köseadağ Savaşı 40, 49
 Kubadabad 16
 Kubbet-üs Silsile 24, 86
 Kura-Aras 43
 KUR.KA-Şie 33
 Kuş 34, 35, 71
 Kutlu Bey 51, 52, 53
 Kutluğ Bey 52
 Kuyud-ı Kadime 58
 Kuzey Afrika 10
 Kuzeydoğu Anadolu 15, 42, 44, 46, 69
 Küçük Armenia 46
 Kütahya 12, 24
 Kyros 33, 45, 46

L

Lidya 45
 liman 36
 Lord Warkworth 13, 63
 Lüsük-ü Süfla 58
 Lykos 33, 46

M

Maçka 33
 Maden 36, 49
 Maden Kasabası 36
 Mahan 41
 Mahmud-i Kükeltaş 52
 Mahmûdiye 49, 54
 Mahmud Kükeltaş 53
 Mahmud Paşa 41
 Makedonya 9
 Malazgirt Zaferi 48
 Marco Polo 13, 31, 36, 49, 63
 Mariya 52
 Masat Köyü 41
 Medler 45
 Mehmed Bey 50, 53, 54
 Mehmed Çelebi 51
 Mehmed Han 41, 54
 Mehmed Hurşid Paşa 63
 Mehmet 50, 53, 54
 Mehmet Rikabdar 50
 Meksika 24, 25, 86
 Melik Hatun 39
 Melik Muğisi 58
 Melik Sultan 38, 58
 Memlûklü Sultanlığı 50
 Mengücek 66
 Mengüçüklerin 48
 Menua 33, 44
 Mescid-i Aksa 24, 86
 Mescit Dağları 32
 Mesembria 11, 83
 Me'sud 57, 58
 Mesud 31, 49
 Mevlevîlik 49
 Mezopotamya 44
 Mısır 10, 50
 Michael 52
 Michel Membre 35
 Micingerd 48
 Milet işi 11
 Mirâhûr Bıyıklı Mehmed Ağa 54
 Mitanni Krallığı 44
 Mithridates 46
 Mithridates Eupator 46
 Moğol 40
 Moğolistan 49
 Moğollar 49, 52
 Molla Büyük Mescidi 11, 83
 Moritz Wagner 63
 Morozov 40
 Mugîseddin Tuğrul Şah 48

Murad 58
 Murat 12, 29
 Murşili 44
 Mustafa Bey 54
 Mustafa Kemal Atatürk 27
 Mutahharten 50, 51

N

Nâib Kılıçaslan 51
 NATO 27, 86
 Neolitik 42
 Nesebar 11, 83
 Nevşehir 24
 Niğde 49
 Nikopolis 46
 Nöbethane 13, 39, 41
 Nöbethane Kapısı 13

O

Oğuz Boyları 41
 Oltu 48
 On binlerin Dönüşü 34
 Orbeli 14, 56, 64, 67
 Orta Asya 32, 40, 41, 59
 Orta Çağ 9, 40, 67
 Orta Tunç Çağı 43
 Ortodoks 47
 Oruçbeyli 42
 Osman Bey 51, 53
 Osmanlı 11, 12, 13, 14, 24, 25, 31, 35, 40, 53, 54, 55, 59, 62, 63, 64, 65, 71, 74, 76, 86
 Osmanlı - Rus Harbi 14
 Osmanlı-Rus Savaşı 13, 59, 64
 Osmanlı Saat Kulesi 24
 Otlukbeli 32, 53, 54
 Otlukbeli Savaşı 53

Ö

Örence 58

P

Paiburt 31
 Paleolitik 42
 palmet 39, 40, 61, 64
 Palmet 71
 Panaretos 50, 52
 Panaretos Kroniği 50
 Pantokrator Kilisesi 11, 83
 Papirt 31
 Paraşar 41
 Parhar 47

Paris 27
 Paryadros 46
 Paryadroslar 35
 Pasinler 48
 Paskeviç 64
 Paskewiç 61
 Payber 31
 Payberd 31
 Pers 33, 45, 46
 Persler 36
 Pharnakia 46
 Pilate 10, 83
 Pîr Ahmed Bey 53
 Pirî Paşa 54
 Piri Reis Haritası 27
 Pir Ömer 51
 Pisa 10, 11, 83
 Plevne 40
 Pompeius 46
 Pompeius Magnus 46
 Pomposa Manastırı 9, 83
 Pontos 33, 46, 87
 Pontos Krallığı 46
 Pontus 34, 36, 46, 47
 Pontus Euxinus 34
 Potern 61
 Preveze Deniz Zaferi 27, 28, 87
 Prokopios 47
 Pulur 32, 42

R

Rize 32, 44
 Roma 33, 46, 47, 55, 87
 Romalılar 35, 36
 Rum 41, 42, 51, 52, 54, 57, 58
 Rumi 39, 40, 61, 64
 Rus 13, 14, 35, 40, 55, 59, 61, 63, 64
 Rükneddin 48

S

Saat Kulesi 24
 Sadak 54
 Safevî Devleti 53
 Safevîler 53
 Safevilik 53
 Sagona 12, 34, 42, 43, 44
 Salmanassar 44
 Saltuk Beyliği 48
 Saltuklu 48
 Saltuklu Beyliği 48
 Saltuklular 48
 Samsat 16

Samsun 35, 48, 51
 San Sisto Kilisesi 10, 83
 Santo Stefano Bazilikası 10, 83
 Sarı Burç Mescidi 74
 Sarı Burç Mesciti 60
 Sarıhan 32
 Sarı Mescit 74
 sarnıç 60
 Sasani 47
 Sasaniler 36
 Satala 33
 Satı Bey 49
 Selçuklu 12, 14, 15, 16, 31, 40, 47, 48, 49, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 77
 Selçuklu Dönemi 15, 40, 58, 60, 61, 66, 68, 69, 71, 74, 76
 Selçuklular 12, 13, 49, 64
 Selim 54
 Shibuya 25, 86
 Sicilya 10
 Sinaneddin (Kızıl) Cami 14, 83
 Sinop 40, 51, 61
 Sinoria 46
 Sinoria Kalesi 46
 Sinüz 54
 Siptoros 42
 Sisi 46
 Sivas 49, 50, 51, 52, 66
 Sivas Ulu Cami 66
 Soğanlı 32
 Solakzâde 54
 sonsuzluk 19, 28
 Sophene 46
 Söğütlü 42
 Strabon 12, 35, 46
 Strazburg 25, 26, 29, 86
 Sultanahmet Camisi 27
 Sultan Alâeddin Ali 50, 51
 Sultan Gıyâseddin Mehmed 50
 Sultan Halil 53
 Sultan Olcaytu 49
 Sunak 61
 Suriye 10
 Süleyman Han 41, 50
 Süleyman Şah 48
 Sünür 42
 Süveyş Kanalı 36
 Sydney Whitman 63
 Synoria 46

Ş

Şah İsmail 53
 Şâhruh 54

Şah Tahmasb 54
 Şanlıurfa 12
 Şarkî - Karahisar 50
 Şebinkarahisar 46, 49, 50, 52
 Şeyh Ali 51
 Şeyh Eşref 55
 Şeyh Hasan 49, 50, 51
 Şii 54
 Şiilik 53
 Şogayn 54
 Suppiluliuma 44

T

Taharten 50
 Tahmasb 54
 Taik (Tayk) 47
 Tanzania 9
 Taochi 44
 Tatarlar 49
 Tebriz 12, 33, 35, 36, 40, 49, 53, 59, 87
 Tekman 54
 Tercan 14, 44, 48, 50, 53, 54
 Tercân-ı Süflâ 54
 Tercân-ı Ulyâ 54
 Tercan Mama Hatun Türbesi 14, 69
 Texier 13, 40, 63, 64
 Thekhes 35
 Theodora 52
 Theodore Gabras 47
 Theophanes 46
 Tibarenler 46
 Timur 35, 52
 Tire 41
 Tokat 50, 66
 Tokat Gök Medrese 66
 Tokyo 25, 86
 Tortum 44, 48
 Torul 33
 Trabzon 9, 12, 32, 33, 35, 36, 40, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 63, 78, 83, 84, 87
 Trabzon İç Kale 9
 Trabzon Komnenosları 55
 Trans-Kafkasya 43
 Trapezus 46
 Tuğrul 12, 38, 47, 48, 57, 58
 Tuğrul Bey 47
 Tuğrul Şah 12, 38, 48, 58
 Tunç Çağı 43, 44
 Tunus 10
 Tur Ali Bey 50, 52, 53
 türbe 9, 41
 Türk 9, 23, 26, 27, 29, 37, 40, 41, 47, 48, 50, 59, 60, 61
 Türkçe 12, 41, 42

Türkiye 9, 25, 26, 32, 40, 48, 81, 86
Türkiye Cumhuriyeti Misyon Binaları 25, 26, 86
Türkler 12, 40, 55, 60
Türkmen 40, 50, 51, 52, 53

U

Ulu Cami 40, 59, 66, 68, 69, 71, 88
Umman 9
UNESCO 24, 27, 29, 87
Urartu 33, 37, 44, 45, 61
Urartular 12
Urartulular 37
Utupurshi 44
Uygur 50
Uzun Hasan 36, 41, 52, 54
Uzun Hasan Şah 41

Ü

Üsküdar 53
Üstaddüdar Ziyaeddin Kütval Lülü 58
Üstaddüdar Ziyaeddin Lülü 57

V

Van 14, 40, 56, 83
Van Sinaneddin (Kızıl) Cami 14, 83
Vavuk Dağları 32
Venedik 10, 35, 36, 49
Vincenzo degli Alessandri 35
Vosges 26

W

William Francis Ainsworth 63
William Hamilton 13
William J. Hamilton 63

X

Xenophon 33, 34, 87

Y

Yağmurdere 54
Yahudi 41
Yakub 53
Yâkutiye 49, 54
Yanya 54
Yavuz Sultan Selim 54
Yazıt 39, 47, 87, 88
Yemen 9
Yeşilırmak 46
Yıldırım Bayezid 51
Yukarı Kızılırmak 46

Yunan 35, 44, 46
Yunanistan 9, 11, 45
Yusuf Bey 53
Yusufeli 32
yüksek kale 31

Z

Zigana 33, 36
Zigana Geçidi 33
Ziyaeddin Kütval Bey 57
Ziyaeddin Kütval Bey Lülü 57
Zülfe 32

